

Tomasz PANECKI

<https://orcid.org/0000-0003-3483-2035>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla

Polskiej Akademii Nauk

Wiesława DUŻY

<https://orcid.org/0000-0002-0489-3171>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla

Polskiej Akademii Nauk

Mapa dla narodu. Rola, treść i znaczenie *Karty dawnej Polski* (1859)*

Zarys treści: Artykuł dotyczy *Karty dawnej Polski*, mapy w skali 1:300 000 opracowanej w Paryżu w latach 1833–1859. Jej twórcami byli m.in. Wojciech Chrzanowski, Feliks Wrotnowski, Teofil Zabłocki, a głównym fundatorem Adam Jerzy Czartoryski. Mapa początkowo miała służyć celom wojskowym, lecz ostatecznie stała się częścią dziedzictwa narodowego, nad którym opiekę sprawuje Biblioteka Polska w Paryżu. W artykule poddano krytyce jej treść (miejscowości, budynki, drogi i koleje, granice, środowisko geograficzne), a także wyjaśniono funkcję, jaką mapa pełniła wśród emigracji w XIX w. oraz jej znaczenie dla późniejszych prac kartograficznych i badań historycznych.

Abstract: The article discusses the *Karta dawnej Polski* [Map of Old Poland], a map at a scale of 1:300,000 created in Paris between 1833 and 1859. It was compiled by Wojciech Chrzanowski, Feliks Wrotnowski, Teofil Zabłocki, and others, with Adam Jerzy Czartoryski serving as the leading financier. Initially intended for military purposes, the map eventually became a part of Poland's national heritage preserved in the Polish Library in Paris. The article analyses the map's content, including its depiction of places, buildings, roads, railways, borders, and geographical features. It also explores the map's significance to Polish emigrants in the nineteenth century and its influence on subsequent cartographic work and historical research.

Słowa kluczowe: *Karta dawnej Polski*, Wielka Emigracja, Wojciech Chrzanowski, Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski, historia kartografii, cyfrowa edycja źródłowa

Keywords: *Karta dawnej Polski*, Great Emigration, Wojciech Chrzanowski, Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski, history of cartography, digital scholarly source edition

* Artykuł powstał jako część projektu „Mapa dla narodu. Cyfrowa edycja *Karty Dawnej Polski* Wojciecha Chrzanowskiego” realizowanego w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa”, nr NdS/543210/2021/2022.

Wprowadzenie

26 II 1859, w sobotę, jak co tydzień, ukazał się kolejny numer „Wiadomości Polskich”¹. W tygodniku znalazł się obszerny tekst zatytułowany *Karta Polski*². Mowa tu oczywiście o *Karcie dawnéj Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów na 1:300000*, opracowanej w Paryżu w środowisku polskiej emigracji polistopadowej. Tradycyjnie autorstwo mapy przypisywane jest gen. Wojciechowi Chrzanowskiemu, ale – jak wykażemy dalej w tekście – było to dzieło wielu osób, przede wszystkim Feliksa Wrotnowskiego, który doprowadził do jej wydania. Mapa – dalej określana skrótem KDP – była pierwszym w tak dużej skali opracowaniem obejmującym obszar przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Żadna w wcześniej powstałych map nie mogła równać się z KDP ani pod względem dokładności, ani szczegółowości. W zasadzie jedyną jej poprzedniczką była *Carte de la Pologne* (1772) autorstwa Giovanniego Antonia Rizzi Zannoniego, powstała w wyniku prac finansowanych przez Józefa Aleksandra Jabłonowskiego³. Mapy specjalne województw koronnych Karola Perthéesa (1783–1804) wprawdzie cechowały się większą skalą niż KDP, ale nie tworzyły całości i – co ważniejsze – objęły tylko wybrane województwa koronne po I rozbiorze⁴. Kolejne mapy Rzeczypospolitej lub jej części były już dziełami zaborców⁵. Wyjątkiem była poniekąd *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* (tzw. mapa Kwatermistrzostwa), która, choć wydana przez Rosjan w 1843 r., była wynikiem prac głównie polskich topografów⁶.

Starając się poznać dzieje i przeanalizować treść KDP, autorzy niniejszego artykułu przyjęli perspektywę kartografii krytycznej zainicjowanej przez Johna Briana Harleya⁷ i rozwijanej przez takich badaczy jak Denis Wood⁸, Jeremy Crampton⁹ czy Matthew Edney¹⁰. Początkiem nowego podejścia była „dekonstrukcja mapy” J.B. Harleya¹¹: kwestionowanie tradycyjnego przekonania o ścisłym związku między rzeczywistością a jej przedstawieniem na mapach. Badacz ten zaproponował alternatywne podejście do historii kartografii, oparte na teorii społecznej w miejsce naukowego pozytywizmu, podkreślając, że nawet mapy uznawane za „naukowe” są kształtowane nie tylko przez współrzędne i celowość, ale także przez konteksty społeczne. Celem historyka kartografii nie powinno być zatem tylko opisanie mapy, ale ukazanie wpływu sił społecznych i władzy na wiedzę kartograficzną¹². Bardzo ważną podstawą kartografii krytycznej jest założenie, że mapa jest konstruktem osadzonym w konkretnych kontekstach kulturowych, społecznych, politycznych i ekonomicznych, a nie odbiciem rzeczywistości, a zdaniem J.B. Harleya studiowanie map powinno brać pod uwagę te konteksty¹³. Innym ważnym aspektem kartografii krytycznej jest rola map w przekazie wiedzy i kształtowaniu władzy: przekazując i tworząc wiedzę, mapy stają się instrumentami władzy i służą praktycznym interesom państwa¹⁴. Wreszcie, kartografia krytyczna

¹ H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie z czasów Wielkiej Emigracji 1832–1892*, mps pracy dyplomowej, Archiwum PAN, Materiały Heleny Salskiej, sygn. III-55, mps nr 1, s. 165. Katarzyna Seroka podaje, że czasopismo ukazywało się od 1855 do 1861 r., też, *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa 2017, s. 150, co chyba nie jest prawdą, skoro pierwszy numer „Wiadomości Polskich” nosi datę 16 VI 1854: <<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/62444/edition/56460/content>> [dostęp: 3.07.2024].

² F. Wrotnowski, *Karta Polski*, „Wiadomości Polskie”, nr 9, 26 II 1859, s. 40, BJ, sygn. 373 III czas. Rara.

³ K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 95–97.

⁴ H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, w: tenże, *Fundamenta historiae*, oprac. M. Słoń, M. Zbieranowski, Warszawa 2014, s. 269–282.

⁵ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 53–64.

⁶ B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1, Warszawa 1978.

⁷ J.B. Harley, *Deconstructing the Map*, „Cartographica. The International Journal for Geographic Information and Geovisualization”, 26, 1989, nr 2, s. 1–20; tenże, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, Baltimore 2002.

⁸ D. Wood, *The Power of Maps*, New York–London 1992.

⁹ J. Crampton, *Maps as Social Constructions: Power, Communication and Visualization*, „Progress in Human Geography”, 25, 2001, nr 2, s. 235–252.

¹⁰ M.H. Edney, *Cartography. The Ideal and Its History*, Chicago–London 2019.

¹¹ J.B. Harley, *Deconstructing the Map*, s. 1–20.

¹² Tamże.

¹³ J.B. Harley, *The New Nature of Maps*, s. 35.

¹⁴ J. Crampton, *Maps as Social Constructions*, s. 22.

pomaga także zrozumieć mapę jako taką, kładąc nacisk na odkrywanie jej procesualnego charakteru: od etapu konceptualizacji, opracowywania, przez obieg i recepcję¹⁵. Badając mapę, zwróciliśmy więc uwagę nie tylko na kontekst polityczny, w którym mapa powstała, ale też szczegółowo przyjrzelśmy się ludziom, którzy przyczynili się do jej stworzenia. Spróbowaliśmy zrozumieć ich motywację i rolę, jaką ich zdaniem miała odegrać KDP. Nie bez znaczenia był również aspekt finansowy, który mocno wpłynął na ostateczną formę i treść mapy. Biorąc pod uwagę wszystkie te elementy, w tym artykule skupimy się na roli, znaczeniu i treści mapy, pozostałe wyniki badań przedstawimy zaś w odrębnym opracowaniu. Dokładne przeanalizowanie treści mapy nie byłoby możliwe bez poznania jej dziejów.

Gruntowna analiza mapy, przede wszystkim jej treści, była możliwa dzięki opracowaniu KDP w formie cyfrowej edycji¹⁶. Cyfrowe edytorstwo źródeł kartograficznych jest częścią edytorstwa źródeł historycznych i polega na krytycznym i udokumentowanym udostępnieniu mapy oraz jej treści. Wykorzystuje w tym celu metody i narzędzia charakterystyczne tak dla nauk historycznych (krytyka źródła, odczyt), jak i geograficznych (Systemy Informacji Geograficznej – GIS). Pełna edycja cyfrowa mapy zakłada przeniesienie jej treści do postaci bazy danych przestrzennych GIS, dzięki czemu możliwe jest przeszukiwanie obiektów topograficznych (np. miejscowości) według nazwy i lokalizacji, co znacząco poprawia dostęp do źródła historycznego i daje olbrzymie możliwości badawcze¹⁷. Do tej pory opracowanych zostało co najmniej kilkanaście cyfrowych edycji map dawnych, m.in. tzw. mapy Gaula/Raczyńskiego (początek XIX w.)¹⁸ czy zbioru map z konferencji pokojowej w Paryżu (1919–1920)¹⁹. Edycje przybierają różną formę: od repozytoriów map wzbogaconych o metadane i indeksy, przez geoportale ze skalibrowanymi obrazami map (tj. nałożonymi na współczesny podkład kartograficzny), po wizualizację danych przestrzennych w aplikacjach WebGIS. Niniejszy artykuł bazuje w dużej mierze na opracowanej cyfrowej edycji KDP, w ramach której wszystkie arkusze zostały połączone i skalibrowane oraz powstała baza danych treści mapy zawierająca ok. 150 000 obiektów topograficznych, w tym 130 000 toponimów. Zindeksowano także granice oraz ważniejsze drogi²⁰.

Zakres chronologiczny artykułu obejmuje nie tylko okres faktycznych prac nad KDP (1843–1859), ale także wcześniejsze lata, gdy powstała koncepcja opracowania tego typu mapy (od ok. 1833). Tekst sięga daleko poza 1859 r. aż do opracowania cyfrowej edycji mapy w 2025 r. Baza źródłowa obejmuje źródła pisane i kartograficzne. Wśród tych pierwszych są rękopisy (listy, prospekty mapy, rachunki) z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Kórnickiej, Biblioteki Polskiej w Paryżu, a także druki (czasopisma, dokumenty życia społecznego). Wśród map, oprócz KDP i map dla niej źródłowych, wykorzystaliśmy także te, na podstawie których ją opracowano (mapy Liesganiga, Engelhardta i Szuberta) oraz pomocniczo także inne mapy topograficzne z epoki.

Stan badań

Karta dawnej Polski była wielokrotnie przedmiotem prac naukowych, ale – jak dotąd – nie została zbadana w sposób całościowy, tj. uwzględniający zarówno historyczne, jak i kartograficzne aspekty analizy, procesualny charakter opracowania mapy oraz jej dalsze losy.

¹⁵ M.H. Edney, *Processual Map History*, w: *The Routledge Handbook of Cartographic Humanities*, red. T. Rossetto, L. Lo Presti, London 2024, s. 45.

¹⁶ T. Panecki, W. Duży, M. Gochna, A. Barcz, A. Wrzesińska, *Opracowanie cyfrowej edycji „Karty dawnej Polski” (1859)*, „Studia Geohistorica”, 13, 2025 [w druku].

¹⁷ T. Panecki, *Digital Methods in Cartographic Source Editing*, „Digital Scholarship in the Humanities”, 36, 2021, nr 3, s. 682–697.

¹⁸ Tenże, *Długie życie dawnych map. Opracowanie cyfrowej edycji mapy Gaula/Raczyńskiego (1:125 000, 1807–1812)*, Warszawa 2021 oraz <<https://atlasfontium.pl/mapa-gaula-raczynskiego/>> [dostęp: 29.09.2025].

¹⁹ B. Konopska, M. Barwiński, E. Kościak, K. Kawalec, W. Suleja, M. Lupa, M. Zawadzki, *Kształtowanie granic niepodległej Polski w świetle dokumentów kartograficznych*, Warszawa 2023, s. 289–311 oraz <<http://graniceniepodleglej.edu.pl/>> [dostęp: 29.09.2025].

²⁰ Zob. <<https://atlasfontium.pl/karta-dawnej-polski/>> [dostęp: 29.09.2025].

Z perspektywy historii kartografii pierwszą syntezę mapy i jej losów przedstawił Bolesław Olszewicz, który poza opisem dzieła pokusił się także o jego ocenę, zwracając uwagę na to, że „to czego nie mogła spełnić Polska niepodległa, a tem bardziej Polska w niewoli, tego dokonali synowie jej na obczyźnie. Im zawdzięczamy wydanie pierwszej, szczegółowej, mapy całej Polski przedrozbiorowej. Wielką zasługą gen. Chrzanowskiego pozostanie zainicjowanie tego dzieła i pobudzanie zajętego sporami wewnętrznymi wychodźstwa do pracy, która będzie zawsze wybitnym dowodem żywotności Narodu w najgorszych dla niego czasach. Na tem przede wszystkim polega znaczenie mapy emigracji”²¹. Ogólny zarys dał także Mieczysław Sirko, wymieniając m.in. – jak się wydaje błędnie – tzw. mapę Kwatermistrzostwa wśród źródeł dla KDP²², a także Henryk Rutkowski²³. Mapa jest wymieniona w Centralnym Katalogu Zbiorów Kartograficznych, gdzie poza krótką charakterystyką mamy także identyfikację istniejących egzemplarzy²⁴. Z kolei Piotr Grabowski wspomina mapę, budując kontekst dla swoich rozważań na temat map rozbiorowych jako źródła informacji o przeszłości. Autor ten opisał pokrótce treść mapy, skupiając się na kwestii poprawności nazw miejscowości²⁵. Popęłił przy tym kilka błędów, podając notkę biograficzną Feliksa Wrotnowskiego, w tym błąd w nazwisku wydawcy KDP, w datowaniu jej publikacji oraz w tytule mapy²⁶. Bardziej specyficznymi aspektami mapy zajmował się Radosław Skrycki, który podał drukiem treść listu Wojciecha Chrzanowskiego z 28 IX 1844 do nieznanego adresata, dotyczącego przebiegu prac nad mapą i możliwości jej kupienia oraz dystrybucji²⁷. Z kolei w niewielkim opracowaniu Krzysztofa Szczęsnowicza znajdujemy informacje o KDP w kontekście szerszej działalności Chrzanowskiego od czasów jego edukacji, przez służbę wojskową, aż do działalności emigracyjnej. Warto też podkreślić, że badacz zwrócił uwagę na znaczenie KDP i jej dalsze losy po publikacji mapy w 1859 r., które tu uzupełniamy i weryfikujemy²⁸.

KDP była przedmiotem badań nie tylko historyków kartografii, ale i geografów. Irena Makarewicz wraz ze Stanisławem Pietkiewiczem przeanalizowali mapę pod kątem dokładności matematycznej, szacując błędy na ok. +/- 1,5 km²⁹. Jacek Wolski pisał o KDP w kontekście kartografii Bojkowszczyzny Zachodniej, umieszczając ją pośród map topograficznych opracowanych w latach 1772–1939³⁰. Ocena mapy w oczach geografa nie była pozytywna i zwieńczona konstatacją, że: „W przypadku badań

²¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 180.

²² M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 280–281.

²³ H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, w: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. J. Ostrowski, L. Szaniawska, Z. Dziejów Kartografii, t. 10, Warszawa 2000, s. 216–226.

²⁴ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 61–62, 66–67 [dalej: CKZK].

²⁵ P. Grabowski, *Okolicznościowa mapa Polski z 1910 roku jako źródło informacji historycznych i dydaktycznych*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie. Materiały z XXII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Pobierowo 11–13 października 2007*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008, s. 347–357.

²⁶ Tamże, s. 348, przyp. 6.

²⁷ R. Skrycki, *O powstaniu tak zwanej Mapy Chrzanowskiego w świetle listu Generała z 28 września 1844 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 35, 2003, nr 4, s. 280–281. Dodać należy, że R. Skrycki sugeruje, iż adresatem listu Wojciecha Chrzanowskiego mógł być Maciej Mielżyński (1799–1870). Podejrzanie takie opiera na podstawie tego, że „list ten znajdował się w zespole archiwaliów wielkopolskiej rodziny Mielżyńskich z Chobienic”, tamże, s. 281. Bez dokładniejszych studiów nad korespondencją Wojciecha Chrzanowskiego nie sposób potwierdzić tego domniemania. Korzystając z okazji, warto poprawić fragment opublikowanego listu. W końcowej części listu Chrzanowski wspomina o wysłaniu arkuszy mapy do Lipska. Chodzi tam o bardzo znany dom wydawniczy Pietro del Vecchio w Lipsku, za pośrednictwem którego odbywała się dystrybucja KDP. Właściwego odczytu dokonano na podstawie W. Chrzanowski, [List gen. W. Chrzanowskiego z Paryża do anonimowego adresata (Maciej Mielżyński z Chobienic?)], 28 IX 1844, Biblioteka Uniwersytetu Zielonogórskiego, rkps [brak sygn.], zob. K. Hommel, „Pietro Del Vecchio”. *Zur Geschichte einer Leipziger Kunsthandlung 1799–1853*, „Mitteldeutsches Jahrbuch für Kultur und Geschichte”, 11, 2004, s. 89–112.

²⁸ K.J. Szczęsnowicz, *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego na polu kartografii*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 31, 1988, s. 109–126.

²⁹ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, 17, 1995, s. 76–77.

³⁰ J. Wolski, *Kartografia topograficzna Bojkowszczyzny Zachodniej (1772–1939)*, w: *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 1, red. J. Wolski, Warszawa 2016, s. 107–174.

regionalnych bardziej zasadne wydaje się jednak korzystanie z *Koenigreich Galizien und Lodomerien* Liesganiga – w tym zakresie bowiem *Karta dawnej Polski* stanowi jedynie kartograficzną ciekawostkę, a nie źródło nowej wiedzy o historii społeczno-gospodarczej Bojkowszczyzny Zachodniej³¹. Hydrografię na KDP przeanalizowała Bronisława Szalkiewiczówna, zestawiając jej obraz (między Wieprzem, Wisłą, Sanem a Tanwią) z mapą WIG 1:100 000³². Uznała, że sieć wodna mimo wrażenia dokładności sporym zagęszczeniem cieków nie może być traktowana jako obraz stanu faktycznego, gdyż w wielu miejscach bardzo różni się od mapy WIG³³.

KDP pojawia się także jako element badań nad działalnością środowisk emigracyjnych. Janusz Pezda poświęca KDP sporo miejsca zarówno w publikacji na temat finansowego aspektu działalności Adama Jerzego Czartoryskiego, jak i w monografii poświęconej historii Biblioteki Polskiej w Paryżu³⁴. Oliver Zajac uznał opracowywane mapy za element polityki Adama Jerzego Czartoryskiego³⁵. Danuta Rederowa pisała o KDP na tle prac podjętych przez Wydział Statystyczny Towarzystwa Literackiego³⁶. Na przełomie lat 30. i 40. XIX w. udało się zrealizować tylko drobną część tych planów, do których zaliczyć należy analizę dawnego województwa poznańskiego autorstwa Ludwika Platera³⁷. W publikacji Katarzyny Seroki prace nad KDP pojawiły się w kontekście działalności publikacyjnej Biblioteki Polskiej w Paryżu³⁸. Badaczka nie uniknęła jednak kilku błędów, w tym podania nieprawidłowej daty ukończenia prac nad mapą³⁹. Dawniejsza, niepublikowana praca dyplomowa Heleny Salskiej poświęcona została szerokiej działalności „Obozu Trzeciego Maja”, jak określiła emigrantów polistopadowych współpracujących z Czartoryskim⁴⁰. Krótki tekst poświęcony dziejom mapy opublikował ostatnio Damian Król⁴¹. Znajdziemy w nim powtórzone wcześniejsze ustalenia badaczy zajmujących się KDP.

Mapą zainteresowali się też badacze literatury i kultury. Zdaje się, że najistotniejsze są uwagi Doroty Siwickiej oraz Elżbiety Rybickiej. D. Siwicka zwróciła uwagę na to, że KDP powstawała początkowo jako mapa wojskowa i jako taka została skrytykowana przez współczesnych, m.in. za brak lasów w treści mapy. Uznała jednocześnie, że mapę traktowano ówczesnie jako *simulacrum* – nierzeczywiste wyobrażenie odebranej ojczyzny⁴². Z kolei E. Rybicka omówiła proces powstawania mapy jako zjawisko socjokulturowe, podkreślając, że proces ten skutkowało stworzeniem swego rodzaju wspólnoty darczyńców⁴³. Mapie przyjrzał się też Igor Piotrowski, powielając wcześniejsze uwagi Piotra Grabowskiego⁴⁴ oraz Jana A. Wendta, który orzekł, że KDP mająca służyć celom militarnym: „Niestety nie spełniła swojego zadania, gdyż dotarła do kraju w niewielkiej liczbie egzemplarzy, ponadto niefortunnie nie zaznaczono w niej lasów”⁴⁵.

³¹ Tamże, s. 130.

³² B. Szalkiewiczówna, *Rysunek sieci wodnej na mapie generała Chrzanowskiego. Próba oceny*, „Czasopismo Geograficzne”, 35, 1964, nr 1, s. 51–59.

³³ Tamże, s. 57.

³⁴ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003, s. 234, 242; tenże, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013, s. 127–128.

³⁵ O. Zajac, *The Map as a Political Manifesto. The Case of “Karta dawnej Polski” and Hôtel Lambert’s Concepts of the Polish State and Nation*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 69, 2020, nr 3, s. 327–354.

³⁶ D. Rederowa, *Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831–1872*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 169–171.

³⁷ L. Plater, *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*, Paryż 1841, s. VIII.

³⁸ K. Seroka, *Biblioteka Polska w Paryżu*, s. 150–152.

³⁹ Tamże, s. 151.

⁴⁰ H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 170–173.

⁴¹ D. Król, *Najważniejsze dzieło kartograficzne Wielkiej Emigracji. Zarys historii tzw. Mapy Chrzanowskiego*, w: *Variae studia historica*, t. 1, red. K. Wójcik, D. Król, Łódź 2024, s. 59–74.

⁴² D. Siwicka, *Mapy romantyków*, Warszawa 2018, s. 74–77.

⁴³ E. Rybicka, *Do czego służy mapa? Kartografia w obiegu socjokulturowym*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 2021, nr 60, s. 35–51.

⁴⁴ I. Piotrowski, *Polski wiek XIX w sześciu mapach. Rekonesans*, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej”, 10, 2015, s. 15; P. Grabowski, *Okolicznościowa mapa Polski z 1910 roku*, s. 348.

⁴⁵ J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, red. L. Szaniawska, Warszawa 2013, s. 214–215.

Karta dawnej Polski i jej twórcy pojawiają się też w innych, licznych opracowaniach dotyczących Wielkiej Emigracji i działalności publicznej Polaków we Francji w XIX w., które pomogły nam prześledzić dzieje mapy i lepiej wyjaśnić proces jej powstania. Należy przy tym wyróżnić opracowania dotyczące życiorysów Wojciecha Chrzanowskiego (którego pełna biografia do tej pory nie powstała), Adama Jerzego Czartoryskiego i Władysława Zamoyskiego⁴⁶. Ważna w tym kontekście jest też najnowsza książka O. Zajaca dotycząca działalności politycznej Adama Jerzego Czartoryskiego w latach 1831–1846⁴⁷.

Cel opracowania mapy i jej rola

Warto przyjrzeć się motywacjom, którymi kierowano się, tworząc ogromne dzieło, jakim jest niewątpliwie KDP. W źródłach możemy zaobserwować ewolucję celów stawianych sobie przez twórców mapy. Z pierwszych notatek z 1837 r., na których podstawie powstał projekt jej opracowania, dowiadujemy się, że oprócz ogólnej korzyści posiadania „porządnej Mappy Kraju swojego, podany projekt ma szczególnie na celu korzyść wojenną”⁴⁸. Dokładniej rzecz ujmując, chodziło o to, że gdyby wybuchła wojna, gotową mapę dostępną w wielu egzemplarzach łatwo rozrzucić po całym kraju, by dotarła do wszystkich oddziałów wojska. W ten sposób można byłoby uniknąć konieczności szukania i korzystania z „map różnego rozmiaru i różnej dokładności, najczęściej trudnych do nabycia i drogich” i zapewnić możliwość prowadzenia działań wojennych spójnie, na podstawie jednej mapy. W tym samym roku Adam Jerzy Czartoryski opracował instrukcję na wypadek wybuchu kolejnego powstania niepodległościowego na ziemiach polskich. Można więc zakładać, że rozpoczęcie prac nad mapą właśnie w tym roku wpisywało się w szerszy program polityczny emigrantów polistopadowych współpracujących z Czartoryskim⁴⁹. Jeszcze w 1839 r. miał on nadzieję, że uda się opracować: „Kartę całej Polski, która w razie wojny bardzo może nam brakować”⁵⁰.

Pomysł opracowania mapy pojawił się pierwotnie wśród emigrantów polistopadowych przebywających w Paryżu. Trzeba przy tym pamiętać, że opracowanie *Karty dawnej Polski* nie było częścią programu żadnego towarzystwa naukowego, lecz odrębnym projektem realizowanym bezpośrednio w środowisku związanym z Adamem Jerzym Czartoryskim i Władysławem Zamoyskim. Pierwsze wersje projektu mapy redagowano w kancelarii Czartoryskiego, zapewne spisane zostały przez jego sekretarza. Nie można jednak stwierdzić, że powstanie mapy było prywatnym przedsięwzięciem Czartoryskiego, jak miało miejsce w przypadku innych map powstałych z inicjatywy polskich szlachciców czy ziemian⁵¹. Od początku zakładano, że nowa mapa powinna powstać dzięki wsparciu liczego grona udziałowców i „benefaktorów”. Może wynikało to z pozycji społecznej i politycznej Adama Jerzego Czartoryskiego, postrzegającego powstającą mapę jako narzędzie potrzebne do realizacji planów politycznych, oraz strategii politycznej zakładającej szeroką współpracę dyplomatyczną⁵². Może też istotna była bieżąca sytuacja finansowa Czartoryskich, tak samo trudna, jak innych emigrantów polistopadowych: bez udziału liczego grona darczyńców nie udałooby się zebrać potrzebnych środków⁵³. Nie można więc

⁴⁶ M. Handelsman, *Czartoryski Adam Jerzy*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 257–269; B. Pawłowski, *Chrzanowski Wojciech*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 463–467; J. Nowak, *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848–1868)*, Poznań 2002.

⁴⁷ O. Zajac, *Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831–1846. The Political Discourse and Activities of Adam Jerzy Czartoryski*, Cham 2024.

⁴⁸ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 409.

⁴⁹ O. Zajac, *The Map as a Political Manifesto*, s. 340; J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 234; D. Rederowa, *Polski emigracyjny ośrodek naukowy*, s. 170; H. Żaliński, *Poglądy Hotelu Lambert na kształt powstania zbrojnego 1832–1846*, Kraków 1990, s. 35–85.

⁵⁰ BCzart., Listy Czartoryskiego do Zamoyskiego, sygn. 6962, „Xiążę Adam Czartoryski do Jenerała Zamoyskiego. 2 Grudnia 1839”, k. 341v.

⁵¹ T. Panecki, W. Duży, *A Paradoxical Map: Edward Raczyński's 1807–1812 Map of Greater Poland*, „Imago Mundi”, 74, 2023, nr 2, s. 217–240.

⁵² O. Zajac, *Hôtel Lambert and the Austrian Empire*.

⁵³ E. Tarkowska, *Początki Wielkiej Emigracji. Polacy w Besançon w latach 1832–1833*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN”, 66, 2021, s. 23–47.

jednoznacznie określić, czy KDP miała być na tym etapie elementem działalności publicznej Czarotoryskiego i Zamoyskiego, czy też raczej projektem realizowanym dzięki wsparciu wielu Polaków w trudnych rozbiorowych czasach.

Ostatecznie publikacja KDP stała się częścią programu polityczno-kulturalnego realizowanego przez osoby skupione wokół Biblioteki Polskiej w Paryżu, której kolekcja miała być własnością całego narodu polskiego⁵⁴. Prace nad mapą stały się więc elementem ogólniejszej działalności literacko-wydawniczej prowadzonej na emigracji, czy to w ramach różnego rodzaju towarzystw, czy mniej formalnych, lecz zawsze zespołowych inicjatyw mających na celu udowodnienie stabilności polskiej kultury i tożsamości narodowej⁵⁵.

Można więc przyjąć, że na początku całego przedsięwzięcia, w latach 30. XIX w., na etapie planowania mapy podnoszono przede wszystkim argumenty militarne: miała ona służyć celom wojskowym. W kolejnej dekadzie prace prowadzone nad kolejnymi arkuszami wpisywano w całokształt publicznej i dyplomatycznej działalności Adama Jerzego Czarotoryskiego i jego najbliższych współpracowników, do których zaliczyć należy m.in. Władysława Zamoyskiego. Po przerwie, trwającej blisko dekadę, dokończono mapę, która straciła swoje pierwotne funkcje i stała się jednym z dzieł publikowanych przez Bibliotekę Polską w Paryżu świadczących o bogatym dziedzictwie polskim. KDP stała się obrazem i inwentarzem przestrzeni „kraju”, czyli ziem, które utraciły polską państwowość, ale nie straciły znaczenia dla narodu.

Wyjaśnienie tych zmian w pojmowaniu funkcji mapy i celu jej powstania znaleźć można w chronologii jej powstania. Prace nad KDP należy podzielić na trzy etapy, z przerwą między 1849 a 1857 r. Etapy te obejmują: prace koncepcyjne i przygotowania, opracowywanie i druk pierwszej partii arkuszy mapy, uzupełnienie mapy i druk pełnego zestawu arkuszy. Planowanie powstania mapy rozpoczęto krótko po przybyciu do Paryża pierwszych emigrantów polistopadowych. Pierwsze pomysły pojawiły się w 1833 r. Pełny projekt mapy powstał w 1843 r., gdy udało się ustalić pierwsze źródła finansowania. Większość pracy wykonano przed końcem 1848 r., lecz z uwagi na wydarzenia Wiosny Ludów prace przerwano. Trzeci etap realizacji KDP, zwieńczony publikacją pełnego zestawu arkuszy, trwał od 1857 do 1859 r.⁵⁶ Jej publikację obwieścił na łamach „Wiadomości Polskich” Feliks Wrotnowski, spisując historię powstania mapy⁵⁷.

Autorstwo i finansowanie mapy

Karta dawnej Polski powstawała w Paryżu w środowisku polskiej emigracji polistopadowej. W pracach nad mapą brała udział spora grupa osób skupionych wokół Adama Jerzego Czarotoryskiego i Władysława Zamoyskiego, współpracujących z Biblioteką Polską w Paryżu oraz Towarzystwem Historyczno-Literackim. Do głównych autorów mapy zaliczyć należy Wojciecha Chrzanowskiego, Feliksa Wrotnowskiego oraz grupę oficerów Kwatermistrzostwa mieszkających w Paryżu.

⁵⁴ H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 124–125. W praktyce formalnie Biblioteka Polska podlegała Towarzystwu Historyczno-Literackiemu, powstałemu w 1854 r. z połączenia Towarzystwa Historycznego (które wyłoniło się z kolei z Wydziału Historycznego Towarzystwa Literackiego) i Towarzystwa Literackiego, *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 3: *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego Polskiego w Paryżu z lat 1856 i 1857*, Paryż b.d.w., s. 13; H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 156; M. Tomaszewski, *La Société historique et littéraire polonaise et la Bibliothèque polonaise de Paris du XIXe au XXe siècle et leurs liens avec la culture et la société françaises*, „Archiwum Emigracji”, 19 X 2022, s. 306–322.

⁵⁵ I.H. Pugaczewicz, *Polonika francuskie w zbiorowej świadomości organizatorów i członków pierwszych towarzystw i instytucji Wielkiej Emigracji*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017, tom specjalny, s. 415, 418. W Towarzystwie Historycznym latach 1838–1842 istniał Wydział Statystyczny, w ramach którego toczyły się prace o charakterze geograficzno-kartograficznym, czego najlepszym przykładem może być wspomniane już opracowanie Ludwika Platara, *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*.

⁵⁶ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 39; J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 238.

⁵⁷ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 37–40.

Pomysł stworzenia mapy ziem polskich pojawił się w liście Piotra Pogonowskiego z 19 IX 1833 – nie był to pomysł Chrzanowskiego. Dokładniej rzecz ujmując, Pogonowski zaadresował swój list do Towarzystwa Pomocy Naukowej, z którym wówczas współpracował⁵⁸. D. Rederowa wskazuje, że inicjatywę tę wsparli też Wincenty Horain i Kazimierz Paprocki⁵⁹. Na posiedzeniu Towarzystwa się 10 XI 1833 proponowało zaproszenie Chrzanowskiego do kierowania pracami kartograficznymi. Można jedynie podejrzewać, kto dokładnie był odpowiedzialny za treść pierwszego programu opracowania mapy. Pierwsze notatki sporządził prawdopodobnie Kazimierz Markiewicz, który we wrześniu 1836 r. rozpoczął pracę w biurze Adama Jerzego Czartoryskiego⁶⁰. Mógł to być wynik dyskusji między Czartoryskim i Chrzanowskim. Być może brał w niej udział również Karol Sienkiewicz, inicjator i późniejszy dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu⁶¹.

Przyjmuje się, że podstawę do rytowania płyt wykonali oficerowie polscy, przy czym trudno ustalić pełną listę tych wykonawców⁶². Zgodnie z francuskimi przepisami imigracyjnymi, polscy oficerowie byli najpierw kierowani m.in. do specjalnych obozów czy zakładów (fr. *dépôts*), a po 1833 r. do mniejszych miast i miasteczek rozsianych po całej Francji. Osiedlanie się wojskowych w Paryżu początkowo było zabronione, a przez cały omawiany okres mocno utrudnione⁶³. Według Czesława Chowańca do realizacji zadania zgłosiło się pierwotnie ponad dziesięciu dawnych oficerów Kwatermistrzostwa. Ostatecznie współpracę z Chrzanowskim podjęło dwóch spośród nich, Teofil Zabłocki i Józef Kowalski⁶⁴. Z kolei Eligiusz Kozłowski informuje, że mapę współtworzył Roman Wesołowski, również dawny oficer Kwatermistrzostwa⁶⁵. Trudno też ustalić, kto koordynował prace nad KDP, ponieważ Chrzanowski często wyjeżdżał z Francji.

Finalny kształt KDP z połowy XIX w. zawdzięczamy pracom wykonanym przez ludzi odpowiedzialnych za stworzenie i rozwój Biblioteki Polskiej w Paryżu. Jej dyrektorem od 1854 r. był Feliks Wrotnowski, od lat 30. XIX w. współpracujący w bibliotece z Karolem Sienkiewiczem⁶⁶. Od listopada

⁵⁸ Pogonowski w tym czasie wykladał topografię na specjalnych kursach dokształcających organizowanych spontanicznie wśród emigracji w Paryżu, pracował też nad „Mapą generalną wszystkich dróg pocztowych Europy”, E. Kozłowski, *Polska szkoła wojenna w Paryżu 1846–1848 (Przyczynek do dziejów szkolnictwa wojskowego)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 5, 1960, t. 5, s. 83; D. Siwicka, *Potrzeba mapy. Prace kartograficzne polskich emigrantów*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”, 8 (50), 2015, s. 29.

⁵⁹ D. Rederowa, *Polski emigracyjny ośrodek naukowy*, s. 170. Janusz Pezda podaje, że Pogonowski wysłał list do Towarzystwa Naukowego Polskiego, lecz uznać należy, że w tym przypadku chodzi o Towarzystwo Pomocy Naukowej powołane w celu organizowania kursów i szkoleń na emigracji, tenże, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu*, s. 127. Więcej o Towarzystwie zob. [Informacja o powołaniu Stowarzyszenia Pomocy Naukowej w Paryżu. Inc.:] „Od czasu zajęcia Polski przez wojska nieprzyjacielskie ...”, BKór., Teka druków ulotnych nr 111 „Stowarzyszenie Naukowej Pomocy w Paryżu w l. 1832–1844”, sygn. 38064/1; I. Pugacewicz, *Biblioteka Towarzystwa Pomocy Naukowej w Paryżu w świetle korespondencji i protokołów a proces kształtowania się potrzeb czytelniczych Wielkiej Emigracji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 57, 2020, s. 175–195.

⁶⁰ J. Pezda, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu*, s. 67.

⁶¹ O. Zajac, *The Map as a Political Manifesto*, s. 336.

⁶² Dla przykładu, nie mamy żadnego śladu tego, że w zespole opracowującym KDP znalazł się przebywający w Paryżu i pracujący tam Aleksander Zakrzewski, znakomity litograf i kartograf z doświadczeniem zdobytym w polskim Korpusie Inżynierów Wojskowych, gdzie opracowywał m.in. *Plan Miasta Stołecznego Warszawy z 1822 roku*, BN, sygn. ZZK 1 05. W Paryżu w 1832 r. Zakrzewski opublikował m.in. *Carte générale de la Pologne en 1830*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M-2634. Po wyjeździe z Paryża pracował w swoim zawodzie w Polinezji Francuskiej i w Ameryce Północnej, M. Ochman, *Polski Korpus Inżynierów Wojskowych w latach 1807–1831*, Warszawa 2020, s. 306, 312; B. Orłowski, *Osiągnięcia inżynierskie Wielkiej Emigracji*, Warszawa 1992, s. 30. Nie można też wykluczyć innych kontaktów ze specjalistami opracowującymi w tym czasie różne mapy topograficzne, np. Aleksandrem Stryjeńskim pracującym w Szwajcarii wraz z Guillaume'em Henri Dufourem, ale nie mamy żadnych źródeł potwierdzających takie kontakty. Dłuższą dyskusję na ten temat autorzy tego artykułu planują przedstawić w osobnej publikacji.

⁶³ J. Pezda, *Polacy w społeczeństwie francuskim XIX wieku. Asymilacja czy wyobcowanie?*, w: *Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej*, red. P. Grata, Biblioteka Polskiej Modernizacji, t. 6, Rzeszów 2023, s. 34–36.

⁶⁴ C. Chowańec, *Oficerowie Kwatermistrzostwa 1830 r. na emigracji*, „Syrena. Tygodnik Wolnych Polaków. Dodatek Literacko-Naukowy”, 1957, nr 5 (38), s. 2.

⁶⁵ E. Kozłowski, *Polska szkoła wojenna w Paryżu*, s. 92.

⁶⁶ J. Pezda, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu*, s. 112.

1856 r. działała już Spółka Wydawnicza „Biblioteka Polska”, założona przez Waleriana Kalinkę, Eustachego Januszkiewicza i Juliana Klaczkę⁶⁷. „Prezydencję” tej instytucji objął Władysław Czarotoryski, który był jednocześnie prezesem Rady Bibliotecznej⁶⁸. W planie wydawniczym, obok wielu innych dzieł historycznych i literackich, których publikacją zajęła się Spółka, znalazła się również publikacja *Karty dawnej Polski*⁶⁹. Kierownikiem prac wydawniczych mających na celu ukończenie jej druku został Wrotnowski, dyrektor Biblioteki Polskiej i redaktor „Wiadomości Polskich”⁷⁰, w połowie XIX w. pracujący w Paryżu razem z Adolfem Hipolitem Dufourem (czyli wydawcą KDP) nad wydaniem zestawu map zatytułowanego *Atlas de l'ancienne Pologne pour servir a l'étude de la géographie naturelle et historique des pays compris entre la Mer Baltique et la Mer Noire*⁷¹. Atlas ten był prawdopodobnie znany Czarotoryskiemu i Zamoyskiemu, ponieważ Wrotnowski osobiście planował jego dostarczenie do Hotelu Lambert⁷². Ponieważ Wrotnowski już wcześniej zajmował się KDP⁷³, naturalnym było, że zajmie się dokończeniem całego przedsięwzięcia. Płyty, z których drukowano pierwsze odbitki poszczególnych jej arkuszy, wykonywał Adolf Hipolit⁷⁴ (czasami podawano imiona Auguste-Henri⁷⁵) Dufour. Całość drukowano w Paryżu, w drukarni Louisa Antoine’a.

Przybywający do stolicy Francji imigranci często borykali się z problemami finansowymi⁷⁶, czy to z powodu konfiskaty majątków, czy z braku bieżącego źródła utrzymania, jakim dla oficerów wojskowych był żołd wypłacany w armii carskiej. Pracę nad KDP również naznaczyły problemy finansowe. Wpłynęło to na treść mapy: pierwotne plany zrewidowano i dostosowano do możliwości finansowych oraz dostępnych źródeł, z których korzystano przy opracowaniu KDP. Wstępne szacunki odnośnie do kosztów wynosiły ok. 10 tys. franków, lecz ostatecznie wydatki znacznie przekroczyły tę sumę. Mapę planowano sprzedawać, a dochody ze sprzedaży mogłyby powoli pokrywać koszty produkcji. Przewidywano też, że pracę przyspieszyłoby zatrudnienie kilku rysowników i litografów, a może nawet stworzenie specjalnej pracowni z właściwym nadzorem wykonawczym⁷⁷.

⁶⁷ Tamże, s. 114. Warto tu może dodać, że Julian Klaczko przed współpracą z Biblioteką Polską współpracował z nieprzychylnym Czarotoryskiego obozem demokratyczno-liberalnym i w swoich poglądach krytykował politykę Czarotoryskiego, ale też i Zamoyskiego, będąc bardziej przychylnym Joachimowi Lelewelowi, zob. H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 127, 143–144.

⁶⁸ *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 3, s. 6, 11–12.

⁶⁹ H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 170–171, 172; T. Winek, *Eustachy Januszkiewicz i Julian Klaczko jako wydawcy „Pism” Adama Mickiewicza, „Pamiętnik Literacki”*, 96, 2005, z. 4, s. 196, 203; *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 3, s. 12.

⁷⁰ H. Salska, *Towarzystwo Historyczno-Literackie*, s. 172. Helena Salska twierdzi, że był to imiennik dyrektora Biblioteki Polskiej i redaktora „Wiadomości Polskich”, zwracając uwagę na to, że Wrotnowski pracujący przy powstaniu mapy był inżynierem w połowie XIX w. pracującym w Paryżu razem z Dufourem (wydawcą KDP) nad wydaniem zestawu map. Salska podaje tę informację, powołując się na edycję pism Juliana Klaczki, błędnie wskazując przy tym miejsce publikacji *Atlas de l'ancienne Pologne*. W innych publikacjach obu Wrotnowskich utożsamia się i tak przyjmujemy w tym opracowaniu, por. U. Klatka, *Listy Feliksa Wrotnowskiego do Eustachego Januszkiewicza z lat 1859–1868*, „Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie”, 7, 2015, nr 1, s. 126. Możliwe, że pełniejszy obraz sytuacji dałaby analiza pamiętników Feliksa Wrotnowskiego przechowywanych w Bibliotece Polskiej w Paryżu i dotąd niepublikowanych, Rkps MAM 1025, t. 1–3: „Pamiętnik. Tom I: styczeń 1856–wrzesień 1862”; „Pamiętnik. Tom II: październik 1862–wrzesień 1870”; „Pamiętnik. Tom III: maj 1870–wrzesień 1871”.

⁷¹ F. Wrotnowski, A.H. Dufour, *Atlas de l'ancienne Pologne pour servir a l'étude de la géographie naturelle et historique des pays compris entre la Mer Baltique et la Mer Noire*, Paris 1850, BKórn., sygn. A V 001.

⁷² BKórn., sygn. BK 02410 (sygn. Mf.1253), [Korespondencja Leonarda Niedźwieckiego], Listy od Wrotnowskiego Feliksa, rkps, k. 678.

⁷³ Tamże, k. 678–686.

⁷⁴ Archives départementales des Yvelines, Registres paroissiaux et d'état-civil, Naissances, Mariages, Décès, Collection du greffe 1793–1800, sygn. 4E 1595 5MI 898 [1135622], bpag.

⁷⁵ G. Vapereau, *Dufour (Auguste Henri)*, w: *Dictionnaire universel des contemporains, contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers [...]*, Paris 1858, s. 572.

⁷⁶ Zob. J. Kuzicki, *Zakłady (dépôts) dla emigrantów polskich w Châteauroux i departamencie Indre w latach 1831–1833*, „Prace Historyczne”, 147, 2020, nr 1, s. 37–61, gdzie dalsza literatura przedmiotu.

⁷⁷ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 409–418.

Finansowanie powstania mapy odbywało się stopniowo, w zależności od dostępnych środków, pozyskiwanych głównie z datków i zbiorów wśród emigrantów. Znaczne wpłaty pochodziły od gen. Władysława Zamoyskiego⁷⁸. Problemy finansowe, prawdopodobnie na równi z sytuacją polityczną, przyczyniły się do trwającej blisko dekadę przerwy w pracach nad mapą od 1849 do ok. 1857 r. Ostatecznie udało się ją dokończyć dzięki środkom finansowym zainwestowanym przez Wydawnictwo Biblioteki Polskiej w Paryżu⁷⁹.

Wydania

Długotrwały proces powstawania KDP odcisnął się na treści mapy oraz dostrzegalny jest w dostępnych egzemplarzach: możemy znaleźć zarówno pojedyncze arkusze mapy, egzemplarze niekompletne oraz pełne zestawy wszystkich arkuszy wraz ze skorowidzem. Większość arkuszy opublikowano przed 1848 r. W efekcie można błędnie przyjąć, że KDP miała dwa wydania, w tym jedno niepełne⁸⁰. Podążając za losami KDP, uznać jednak należy, że istnieje jedno wydanie omawianej tu mapy: pełny zestaw arkuszy opublikowano w Paryżu w 1859 r. Niejasności dotyczące jej wydania wynikają z tego, że pierwszy zestaw arkuszy można było kupić niedługo po rozpoczęciu pracy. Co więcej, możliwe było zamówienie pojedynczych arkuszy mapy. W ten sposób dystrybuowano KDP jeszcze długo po zakończeniu wszystkich prac⁸¹.

W efekcie takiej dystrybucji niektóre znane obecnie egzemplarze KDP są niekompletne. Jednym z takich egzemplarzy jest oprawiona kopia mapy przechowywana w Bibliotece Kórnickiej. Warto się mu przyjrzeć bliżej. Egzemplarz ten składa się z 30 arkuszy o numerach: 1–8, 8bis, 11–13, 13bis, 17–19, 19bis, 22–24, 24bis, 26–29, 29bis, 30–33 skorowidza, na którym widnieje wyłącznie tytuł *Karta zbiorowa*, brakuje zaś tytułu mapy i podziałki (il. 1). Numeracja arkuszy na tej karcie zbiorowej jest zaznaczona cyframi arabskimi, przy czym wydrukowano wyłącznie te numery, które oznaczały gotowe wydrukowane arkusze. Pozostałe arkusze, mimo że zamieszczone na *Karcie zbiorowej*, nie zostały ponumerowane⁸². Z notatek dotyczących wydatków i wpływów związanych z opracowaniem mapy dowiadujemy się, że w 1848 r. zbierano fundusze na opracowanie arkuszy Radom (arkusz nr 21), Królewiec (arkusz nr 10), Warszawa (arkusz nr 16) i Cherson (arkusz nr 35). Omawiany egzemplarz mapy kupiono więc na pewno przed 1848 r. Pierwszy skorowidz mapy ukazał się prawdopodobnie w 1849 r.⁸³, więc albo dokupiono go i dołączono do omawianego egzemplarza mapy, albo mamy do czynienia z innym skorowidzem niż ten, który drukowano w 1849 r.

Dokładny zakres prac wykonanych przed 1848 r. pokazuje *Karta zbiorowa*, czyli skorowidz przygotowany jako ostatni arkusz mapy, po jej ukończeniu w 1859 r. (il. 2). Te części mapy, które w skorowidzu

⁷⁸ BCzart., Listy Czartoryskiego do Zamoyskiego, sygn. 6963, „Xiążę Adam Czartoryski do Jenerała Zamoyskiego. 26 Maja 1845”, bpag.; tamże, „Xiążę Adam Czartoryski do Jenerała Zamoyskiego. 17 Września 1845”, bpag.

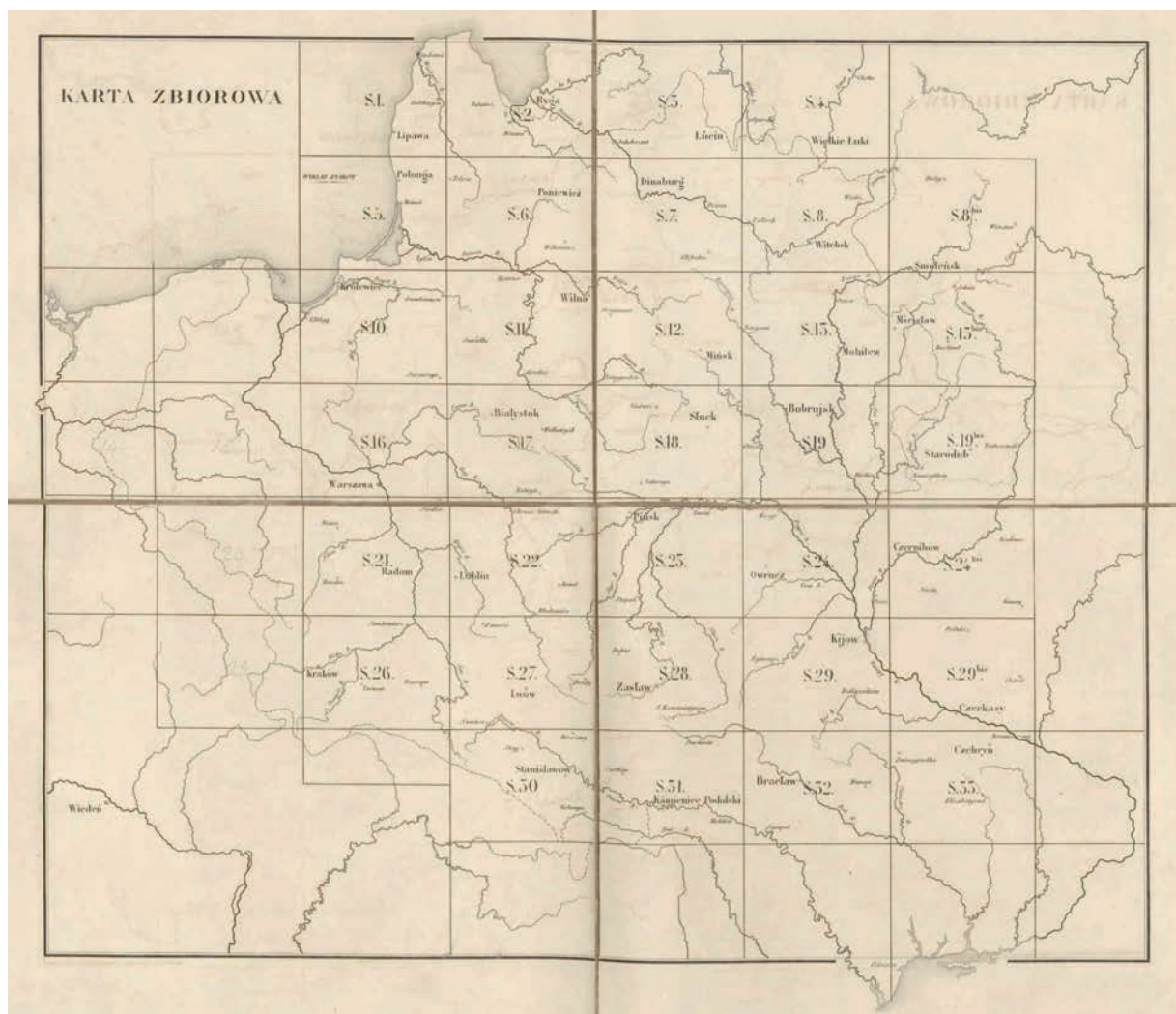
⁷⁹ *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 3, s. 11–13.

⁸⁰ Por. CKZK, s. 61–62, 66–67.

⁸¹ BKórn., sygn. BK 02410 (sygn. Mf.1253), [Korespondencja Leonarda Niedźwieckiego], List z 11 VII 1849, k. 680–681v; BKórn., Teka druków ulotnych nr 93, Prospekty druków emigracyjnych polskich, sygn. 38050/b,14, [Druk ulotny Inc.:] „Zniżenie ceny. Staraniem Towarzystwa Historyczno-Literackiego wyszła w Paryżu w r. 1859 wielka Karta Dawnej Polski...”, Paryż b.d.w. W 1885 r. ogłoszono przecenę mapy i przez kilka lat sprzedawano pojedyncze arkusze oraz kompletne zestawy KDP. Trzeba pamiętać, że nie mamy wówczas do czynienia z kolejnym wydaniem mapy, którą po prostu dodrukowywano zgodnie z bieżącym zapotrzebowaniem. Sprzedawano odbitki z tych samych płyt, które opracowano do 1859 roku. Rachunki za sprzedaż obejmują zarówno pojedyncze arkusze, jak i całe egzemplarze. W tym czasie w Bibliotece pracowano już nad przekazaniem majątku Biblioteki do Krakowa po to, żeby uchronić zasób od rozproszenia, *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 30: *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Historyczno-Literackiego od 1 kwietnia 1891 do 1 kwietnia 1892. Ogłoszenie konkursu*, Paryż 1892, s. 6–8.

⁸² *Karta dawnej Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów na 1:300 000*, egzemplarz mapy przechowywany w zbiorach BKórn., sygn. A III 102, k. rękopiśmienna, jednostronna notatka dodatkowa, dołączona do mapy <<https://www.wbc.poznan.pl/publication/557391>> [dostęp: 31.07.2024].

⁸³ BKórn., sygn. BK 02410 (sygn. Mf.1253), [Korespondencja Leonarda Niedźwieckiego], k. 680–682.

Il. 1. Arkusz *Karta zbiorowa* KDP z niekompletnego egzemplarza mapy z lat 40. XIX w.; <<https://www.wbc.poznan.pl/publication/557391>> [dostęp: 31.07.2024]

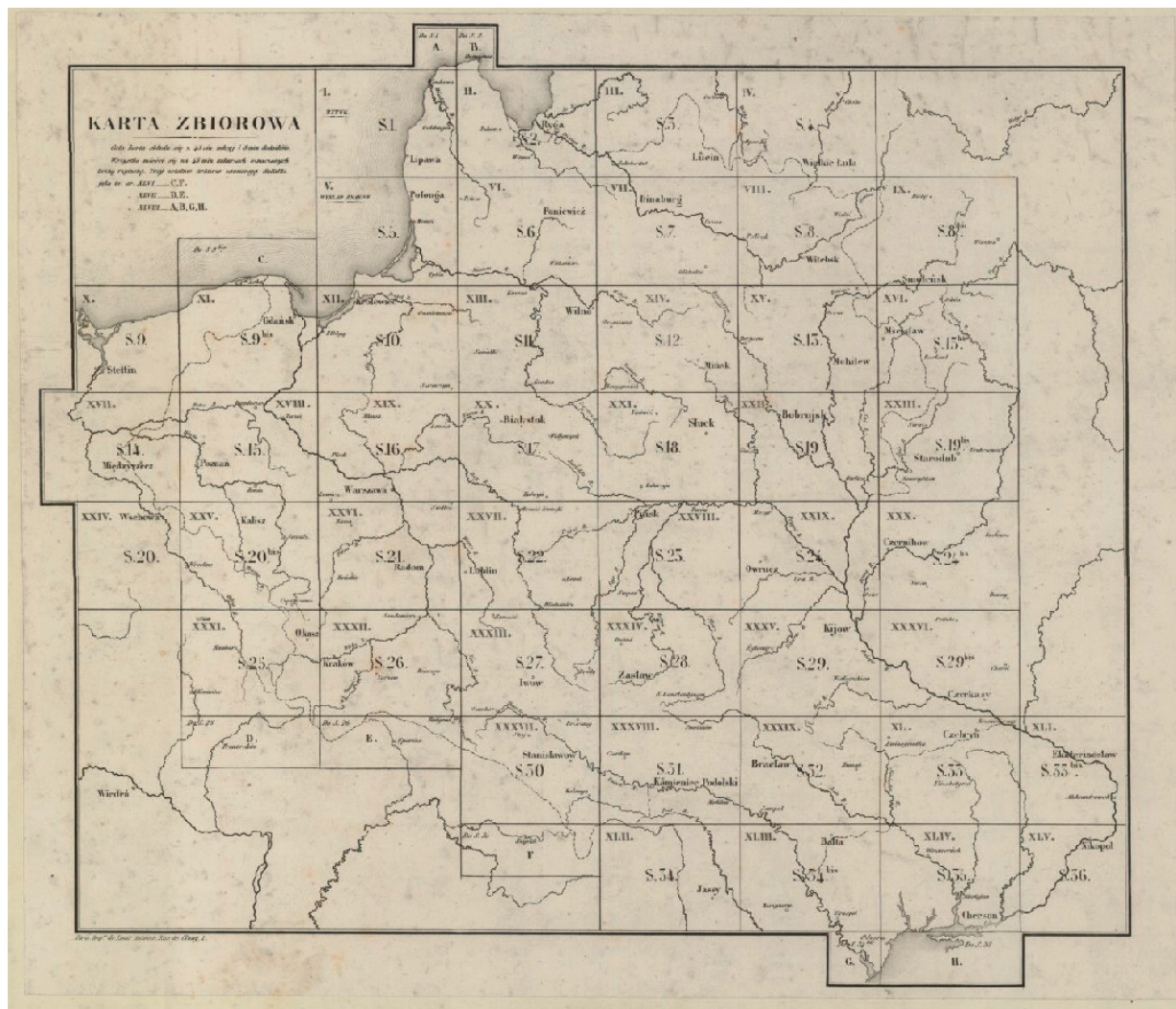
oznaczono numerami od „S.1” do „S.36”, powstały przed 1848 r. i według Wrotnowskiego ten zestaw arkuszy dystrybuowano wśród pierwszych odbiorców mapy⁸⁴.

Mapę drukowano w Paryżu, w zakładzie Louisa Antoine’a. Przeprowadzka zakładu, spowodowana przebudową Paryża, w wyniku której zniknęła rue de Noyers, zostawiła swój ślad bezpośrednio na KDP: zmianę adresu widać na poszczególnych arkuszach mapy, na których wydrukowano dwa różne adresy zakładu (il. 3). Większość arkuszy wydrukowano przy rue de Noyers 70. *Kartę zbiorową* oraz arkusze z dodatkami do poszczególnych arkuszy mapy zaś już w nowej lokalizacji zakładu, przy rue de Cluny 18⁸⁵. Zakład ten miał pewne doświadczenie w drukowaniu materiałów kartograficznych, choćby planu Lyonu z 1856 r., a równolegle z KDP drukowano tam atlas *Océanii*⁸⁶. Adresu wydawcy

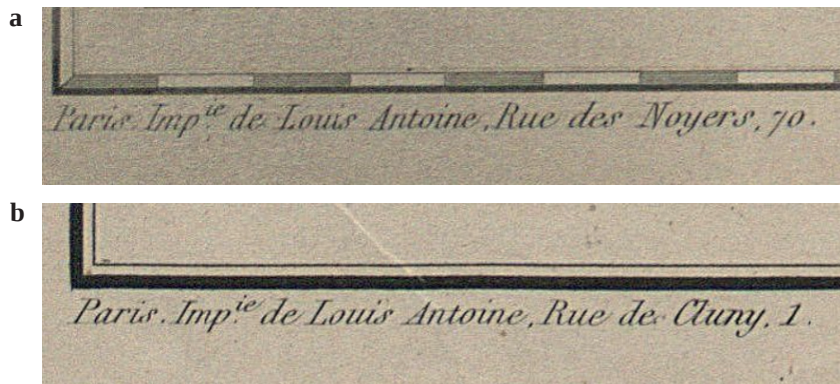
⁸⁴ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 39; K. Szczęsnowicz wskazuje (na podstawie CKZK), że istniały cztery różne skorowidze KDP, czego nie udało nam się potwierdzić po przeanalizowaniu egzemplarzy przechowywanych w BKór., BN i AAN, dlatego zwracamy tu uwagę na dwa znacząco różniące się skorowidze z egzemplarzy z BN i BKór., zob. tenże, *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego*, s. 121.

⁸⁵ KDP, egz. o sygn. N ZZK20750-20798 z BN, <<http://fbc.pionier.net.pl/id/oai:kpbc.umk.pl:35709>> [dostęp: 30.09.2024].

⁸⁶ J.C.J. de Dignoscyo, J.B.L. de Dignoscyo, *Plan général de la ville de Lyon, canevas trigonométrique*, Paris 1856, graveur Louis Antoine, imprimeur 1 f.pap. 0,795 x 0,600 1/10.000 Lithographie Bon; E. Andriveau-Goujon, *Carte générale de l’Océanie*, Paris 1860.

Il. 2. Arkusz Karta zbiorowa KDP z kompletnego egzemplarza mapy wydanej w 1859 r.; KDP, <<https://polona.pl/item-view/8864800d-b602-44b8-a127-71f81f96c4b3?page=1>> [dostęp: 24.02.2025]

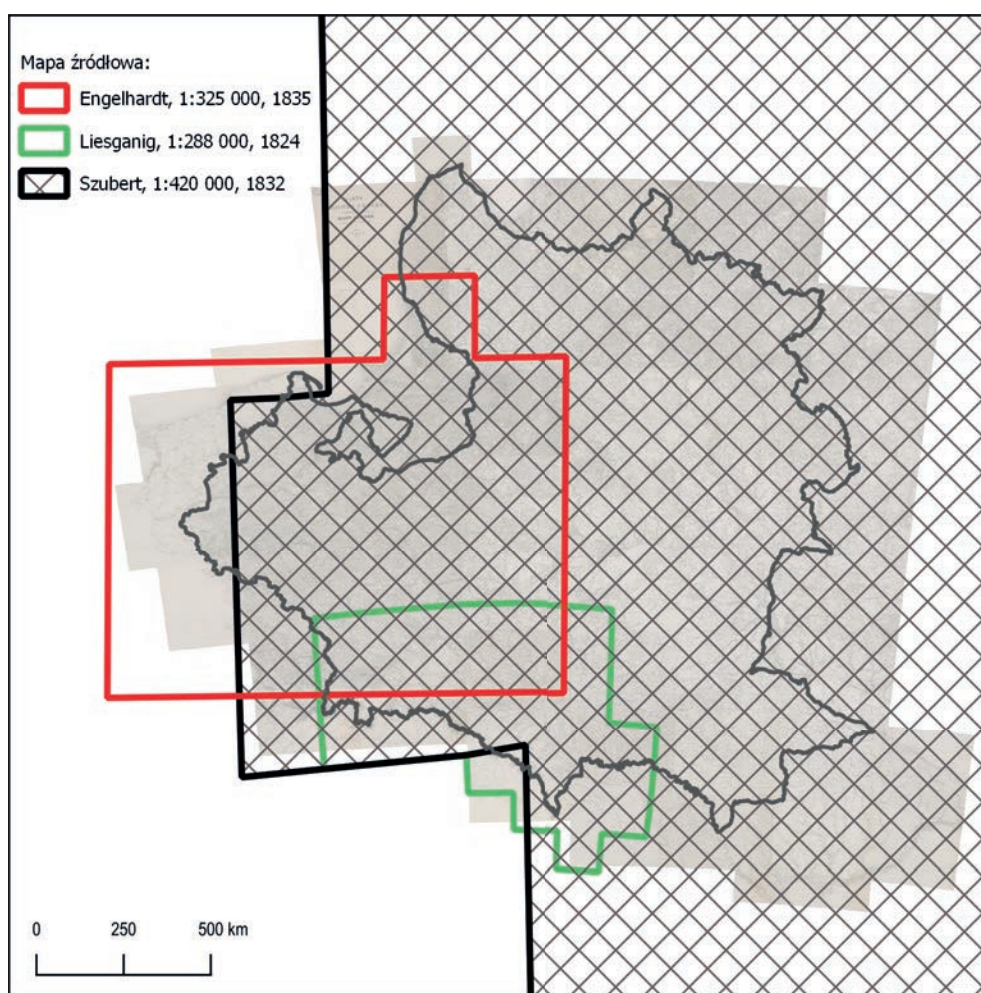

Il. 3. Lokalizacja zakładu, w którym publikowano Kartę dawnej Polski: a) w latach 1843/1844–1848 (arkusz nr I. Lipawa), b) w latach 1848–1859 (arkusz zbiorowy KDP); KDP, egzemplarz <<http://fbc.pionier.net.pl/id/oai:kpbk.umk.pl:35709>> [dostęp: 29.09.2025]

nie znajdziemy w skorowidzu mapy ani na arkuszach wydrukowanych w latach 40. XIX w., o czym należy pamiętać, korzystając z wybranych egzemplarzy KDP.

Źródła informacji

Na samym początku prac nad mapą sporządzono listę potencjalnych map, które mogłyby być źródłami informacji do KDP⁸⁷. Były tam mapy pruskie i austriackie w dość dużych skalach, ale brakowało odpowiedniej mapy rosyjskiej: dysponowano tylko francuską przeróbką tzw. mapy stuarkuszowej (Karla Oppermana i Petra Suchtelena) w skali 1:500 000 (oryginał opracowano jednak w skali 1:840 000!), wydawanej w latach 1801–1804, a przez Francuzów w 1814 r. Rozwiązaniem problemu materiału źródłowego dla Rosji było wydanie w 1832 r. tzw. mapy Szuberta, tj. *Specjalnej karty zachodniej części Rosyjskiego Imperium* (Специальная карта западной части Российской Империи) w skali 1:420 000. Mapa oparta była w dużej mierze na triangulacji i zdjęciach terenowych wykonanych przez Korpus Topografów, co czyniło ją nowoczesną i – nawet biorąc pod uwagę stosunkowo małą skalę – dokładną

Il. 4. Zasięg przestrzenny map źródłowych do KDP; oprac. T. Panecki

⁸⁷ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 26, s. 455–459.

Il. 5. Zestawienie trzech map źródłowych oraz KDP na obszarze między Sandomierzem a Rozwadowem: a) mapa Liesganiga, tj. *Regna Galiciae et Lodomeriae* w skali 1:288 000, 1824 (oprac. w 1790); b) mapa Szuberta, tj. *Specjalna karta zachodniej części Rosyjskiego Imperium* w skali 1:420 000, 1832; c) mapa Engelhardta, tj. *Karte Von Ost-Preussen* w skali 1:325 000, 1835; d) KDP; oprac. T. Panecki

i szczegółową mapą⁸⁸. Obejmowała ona zasięgiem niemal całą przedrozbiorową Rzeczpospolitą i sięgała nawet w głąb zaborów pruskiego i austriackiego (il. 4 i 5). W zasadzie twórcy KDP mogli oprzeć swoje dzieło niemal jedynie na mapie Szuberta: dla ziem zabranych i Królestwa Polskiego pokrycie było pełne, a dla Galicji i niewielkich tylko skrawków zaboru pruskiego potrzeba było drobnych uzupełnień. Jednak mimo ograniczonych środków, zdecydowali się wykorzystać jeszcze dwie inne mapy: pruską i austriacką, które z pewnością lepiej oddawały warunki topograficzne w tych państwach. Mapa pruska to obecna na liście z 1837 r. *Karte Von Ost-Preussen*, znana też jako mapa Engelhardta w skali 1:325 000, wydana po raz pierwszy w 1819 r. w Berlinie⁸⁹, ale prawdopodobnie autorzy KDP korzystali z wydania z 1835 r.⁹⁰ albo i nawet późniejszych wznowień poszczególnych arkuszy, o czym świadczą pewne elementy treści, np. linie kolejowe. Mapa stanowi redukcję i kompilację map opracowanych w większych skalach na początku stulecia, większość z nich była wzmiankowana we wstępnej liście map do wykorzystania⁹¹. Źródłem dla Galicji była wymieniona w 1837 r. tzw. mapa Liesganiga z 1790 r., wydana w Wiedniu w skali 1:288 000⁹². Mapa została opublikowana ponownie w 1824 r.

⁸⁸ CKZK, poz. 100; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 125.

⁸⁹ Pelen tytuł to: *Karte Von Ost-Preussen, Lithauen, West-Preussen und dem Netz-Distrikte: enthaltend die Regierungs-Bezirke: Königsberg, Gumbinnen, Danzig, Marienwerder und Bromberg: Eine Berichtigung und Erweiterung der früher von demselben Verfasser, unter Leitung des Freiherrn von Schrötter, aufgenommenen und mit Beihülfe des v. Textorschen Dreiecknetzes zusammengetragenen Topographischen Karte Von Preussen*, CKZK, poz. 65.

⁹⁰ CKZK, poz. 92.

⁹¹ BCZart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 26, s. 455–459.

⁹² Pelen tytuł to: *Regna Galiciae et Lodomeriae Josephi II et M. Theresiae augg. iussu methodo astronomico-trigonometrica, nec non Bukovina geometricè dimensa. Adjunctus est alphabeticus locorum, et quadratulorum, ipsis in tabula geographica respondentium index, seorsum typis datus. Curante Josepho Liesganig astronomo S. C. M. consil. gubern. et supremo rerum architectonicarum per regna Galiciae praefecto. Joannes a Liechtenstern elaboravit et descripsit*, CKZK, poz. 26.

i to z tej edycji – według B. Olszewicza – mieli korzystać twórcy KDP⁹³. Sama mapa, niezależnie od wydania, była zdecydowanie najbardziej przestarzała spośród wykorzystanych do opracowania KDP: stanowiła bowiem redukcję tzw. zdjęcia politycznego Galicji przeprowadzonego w latach 1772–1776 w skali 1:72 000, opartego wprawdzie na częściowej triangulacji, ale mało precyzyjnego⁹⁴.

Podstawy źródłowej KDP nie można ograniczyć do tych opracowań kartograficznych. Wrotnowski pisał także o innych mapach wykorzystywanych fragmentarycznie oraz źródłach o charakterze spisowym i rejestrowym, które pozwoliłyby poprawnie ująć nazewnictwo zniekształcone przez niemiecko- i rosyjskojęzycznych kartografów, przede wszystkim w zaborze pruskim i rosyjskim⁹⁵.

Ogólna konstrukcja

Tytuł

Na podstawie materiałów opisanych powyżej powstała *Karta dawnej Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów na 1:300000* – jak widnieje na arkuszu tytułowym w edycji z 1859 r. (na wcześniejszych wersjach brakuje tytułu). We wcześniejszych materiałach mapa nazywana jest po prostu „kartą”, czy też „Kartą Polski” – jak pisał Chrzanowski jeszcze w 1843 r.⁹⁶ Co ciekawe, nawet Wrotnowski w momencie jej wydania nazywa ją w ten sposób, pomijając przymiotnik „dawnej”⁹⁷. Ów przymiotnik w nazwie opracowania, sugerujący jakąś historyczną kanwę mapy, pochodzi jednak – jak się wydaje – właśnie od niego. Wrotnowski kilka lat wcześniej wydał bowiem wspomniany już *Atlas de l'ancienne Pologne*, zatem być może przeniósł on poniekąd tytuł swojego atlasu na mapę.

Zasięg przestrzenny

Zarówno w prospekcie mapy, jak i w artykule ją omawiającym pisano o Polsce w dawnych granicach, ale należy zauważyć, że „dawna Polska” nie jest tym samym co „ziemie polskie w dawnych granicach”. Z treści mapy wynika zdecydowanie to drugie: reprezentacja przestrzeni na mapie pochodzi z połowy XIX w., ale jej kanwą jest dawna, tj. przedrozbiorowa Polska z rzeczonymi „przyległymi okolicami”. Oprócz terenów należących do Rzeczypospolitej w przededniu rozbiorów, mapa pokazuje także: południowe fragmenty dawnych województw parnawskiego i dorpackiego (północ), część Smoleńszczyzny, Czernihowszczyzny i Kijowszczyzny (wschód), Śląsk (od Katowic do Wrocławia) oraz dzisiejsze Pomorze Zachodnie.

Arkusze przedstawiające tereny pograniczne (według stanu sprzed rozbiorów) nie zostały identycznie wykonane. Części z nich nie wypełniono treścią jednolicie, mimo źródeł, które na to pozwalały. Zrozumiałe byłoby, gdyby twórcy KDP ograniczyli jej treść do granic przedrozbiorowych, a poza nimi zostawili np. główne miasta i sieć rzeczną. Tymczasem na północy i wschodzie mapy kompletna treść topograficzna została wyrysowana do ramek arkuszy, na południu granicą kompletności są Karpaty, a na południowym wschodzie (Kijowszczyzna, Mołdawia) oraz na zachodzie mamy do czynienia z „rozmywaniem się” treści. Im dalej od dawnej granicy Rzeczypospolitej, tym miejscowości jest mniej, przy czym ich wybór jest niespójny i niekonsekwentny: autorzy nanieśli na KDP nie tylko miasta czy wsie kościelne, ale też niektóre wsie, lecz bez wyraźnych prawidłowości w ich wyborze (il. 6 i 7). Czasami granica arkuszy to granica pełnego pokrycia treścią (il. 8).

⁹³ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 178.

⁹⁴ Tamże, s. 54–56.

⁹⁵ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 39.

⁹⁶ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 18, s. 405.

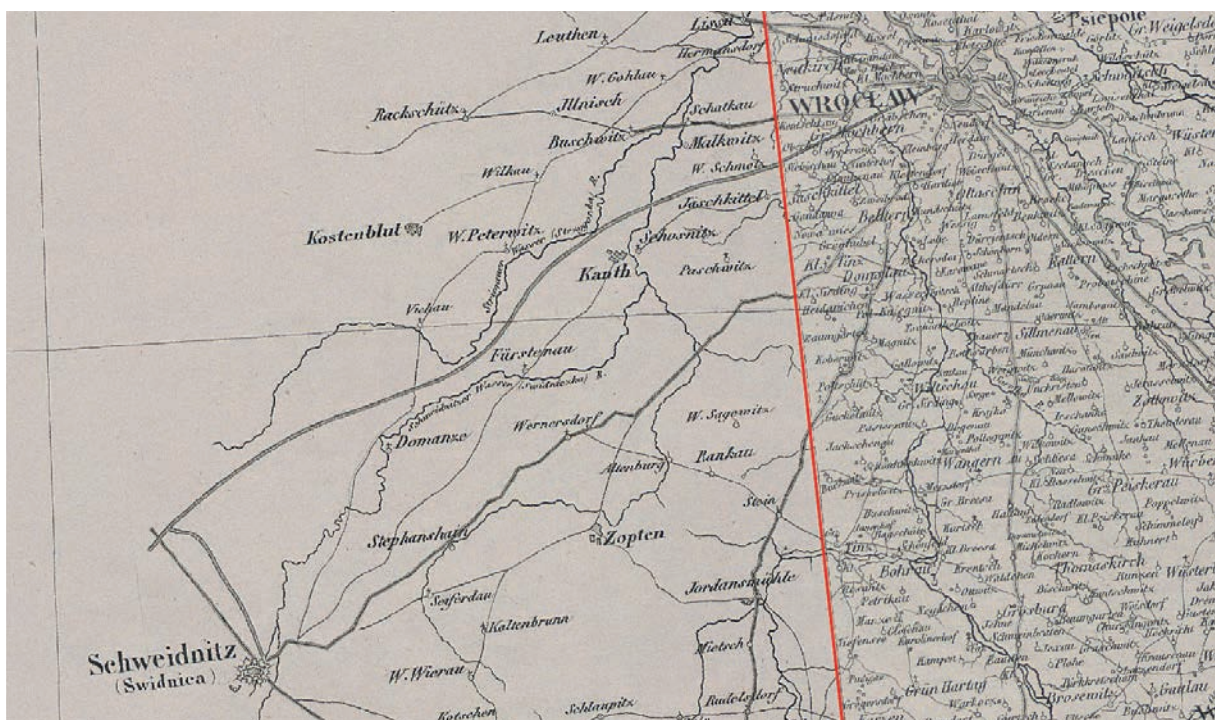
⁹⁷ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 37.

Il. 6. Fragment okolic Jekaterynosławia na mapie Szuberta (po lewej) i KDP (po prawej)

Il. 7. Fragment okolic Jastrowia na mapie Engelhardta (po lewej) i KDP (po prawej)

Il. 8. Fragmenty arkuszy Wschowa (po lewej) i Kalisz (po prawej). Wyraźnie widać granicę wypełnienia treścią

Arkusze

Mapa w tak dużej skali i o takim zasięgu musiała zostać podzielona na arkusze. Pierwotnie planowano ich 16, z których każdy mierzyłby 22,5 x 18,25 cala angielskiego (56,25 x 46,62 cm)⁹⁸, ale ostatecznie arkuszy było prawie trzy razy więcej, z uwagi na większą niż początkowo zakładano skalę mapy⁹⁹.

Ostatecznie, po wydrukowaniu, KDP składała się z 49 arkuszy, w tym: jednego ze skorowidzem całej mapy (arkusz nienumerowany), czyli *Kartą zbiorową*, trzech zawierających osiem dodatków i uzupełnień (nr XLVI, XLVII, XVIII), tj. fragmentów, które nie zmieściły się na zasadniczych arkuszach, ale umieszczono je w arkuszach głównych jako kartony, a także jednego arkusza z legendą mapy (nr V). Wspomniane dodatki i uzupełnienia zostały poukładane tak, aby zmieściły się na trzech arkuszach zgodnych z formatem mapy. Oznaczono je kolejnymi literami alfabetu, ale poszczególne dodatki nie są ułożone alfabetycznie. Na arkuszu XLVI wydrukowano dodatki C i F, na arkuszu XLVII dodatki D i E, na arkuszu XLVIII zaś dodatki: H, A, B, G. Arkusze główne numerowane są w dwójnasób: oznaczeniem literowym „S.” (Sekcja) oraz liczbą arabską, a także liczbami rzymskimi.

Podwójny sposób numeracji wynikał z etapowania prac nad mapą. W pierwszym etapie (do 1848 r.) powstały arkusze centrale i wschodnie, a numerację dobrano tak, jak gdyby nie miało być innych arkuszy poza tymi już opracowanymi. Po znalezieniu środków na przygotowanie brakujących arkuszy, nie było już dla nich wolnych godeł, więc, aby numeracja się zgadzała, trzeba było do godła sąsiedniego dodać „bis”. Ze względu na to, że ukończone arkusze były już w sprzedaży i dystrybucji, w kompletnej edycji mapy nie można było kasować pierwotnej numeracji, dodano więc drugą: liczbami rzymskimi¹⁰⁰.

Układ arkusza, legenda, podziałka, skala, siatka, odwzorowanie

Każdy arkusz, z wyjątkiem tych zawierających dodatki, jest skonstruowany podobnie. Centralne miejsce zajmuje treść sytuacyjna, ograniczona ramką wewnętrzną oraz zewnętrzną, na której odłożono podział minutowy (w zasadzie dwuminutowy) współrzędnych geograficznych. U góry pośrodku znajduje się numer arkusza (rzymski) oraz jego nazwa, która bierze się z największego miasta. Po lewej stronie u góry mamy rodzaj skorowidza, który lokalizuje dany arkusz w sąsiedztwie ośmiu go otaczających, a po prawej znajduje się numer arkusza w formie liczby arabskiej. U dołu pośrodku mamy podziałkę liniową o podstawie 2 km lub ¼ mili. Po lewej stronie u dołu znajduje się stopka drukarni. Na dwóch arkuszach znalazły się treści tekstowe: tytuł (ark. I) oraz legenda (ark. V). Legenda do mapy opisana jest jako wykład znaków, podobnie jak na mapie Engelhardta (*Erklärung der Zeichen*; objaśnienie znaków) i Szuberta (изъяснение знаков; wyjaśnienie znaków). Legenda zawiera 26 znaków dla 23 kategorii treści: miejscowości (miasta, miasteczka, wsie), wybranych rodzajów budynków, dróg i kolei oraz granic (il. 9). Jedynym elementem powierzchniowym w legendzie, prócz zarysów zabudowy największych miast, są bagna.

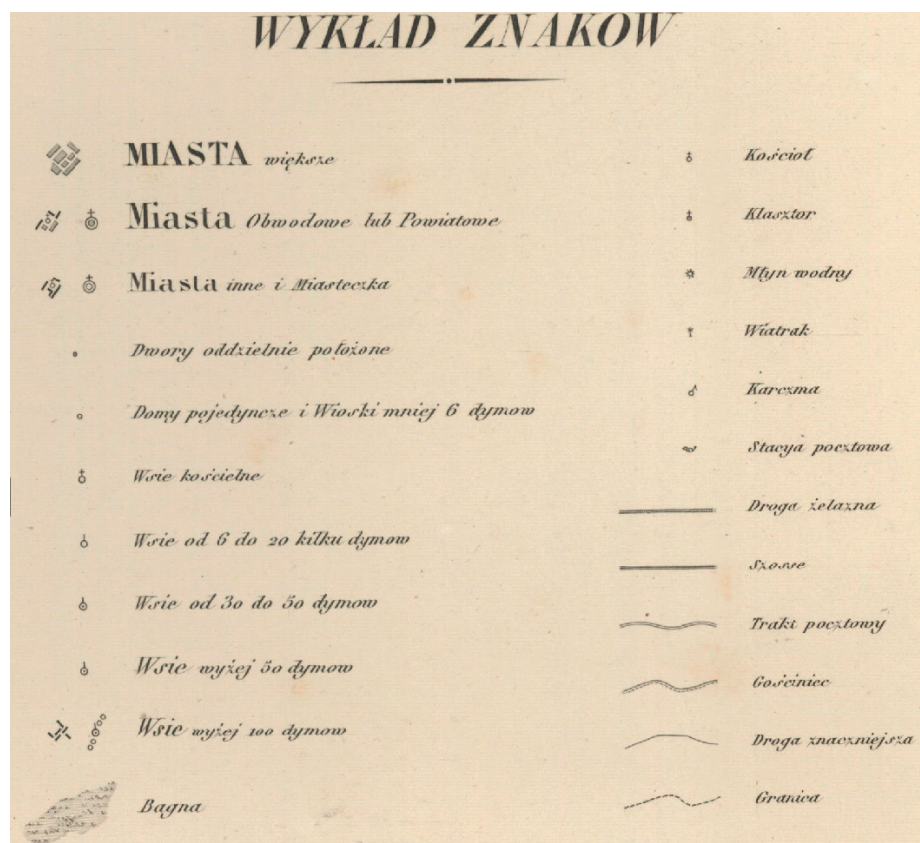
Legendy dawnych map nie zawsze pokazują ich pełen zakres treści¹⁰¹. Nie inaczej jest w przypadku KDP, w której legendzie brakuje znaków dla rzek, jezior i rzeźby terenu (te elementy treści można uznać za oczywiste i stąd ich brak w wykazie), ale też zakładów przemysłowych, zamków czy miejsca bitwy. Konstrukcja znaków nie jest bezpośrednio zaczerpnięta z map źródłowych czy np. mapy Kwatermistrzostwa, nad którą pracował Chrzanowski. Oczywiście znaki reprezentujące te same rodzaje obiektów są do siebie zbliżone na mapach z tego okresu, ale wynika to z zasady izomorfizmu (znak ma być podobny do obiektu, który oddaje), a niekoniecznie wskazuje na możliwe filiacje czy inspiracje. Tym niemniej,

⁹⁸ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 418.

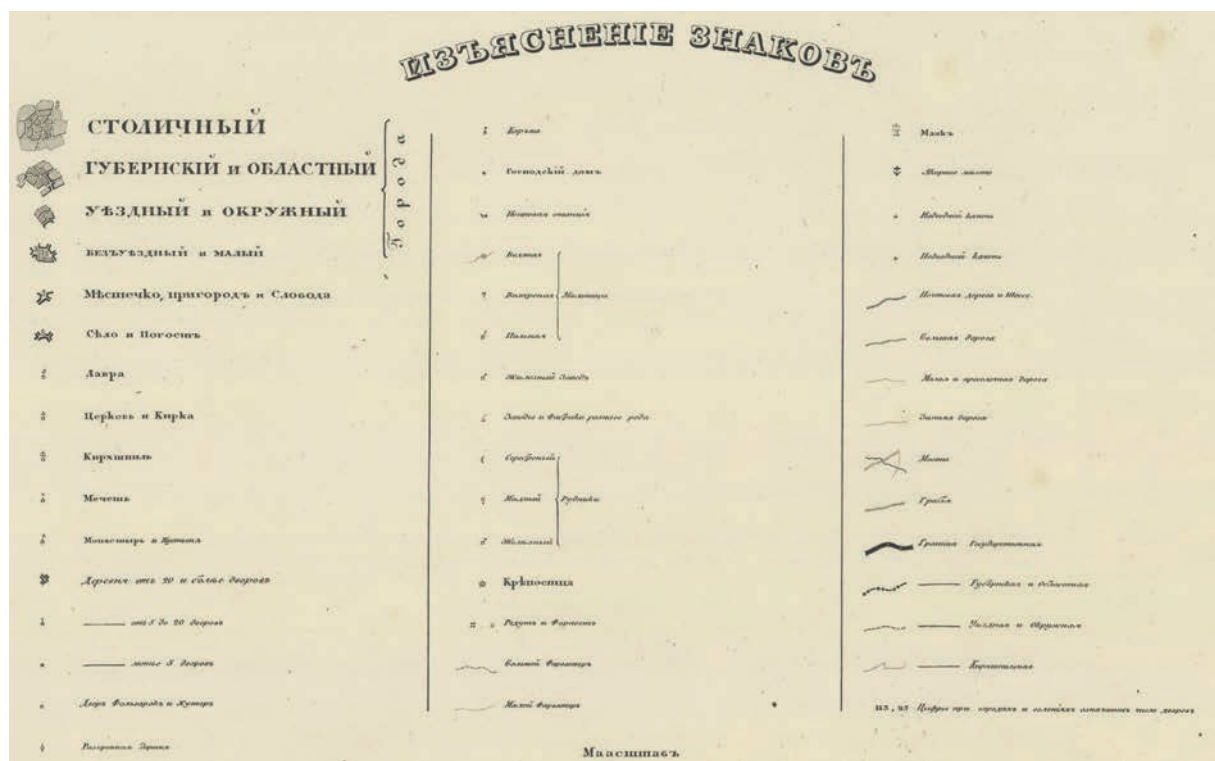
⁹⁹ Rozmiar arkuszy jest w zasadzie ustandaryzowany i wynosi 65,8 cm x 50,5 cm z wyjątkiem dwóch par krótszych arkuszy: S.9 i S.20 (48,7 x 50,5) oraz S.33 i S.36 (53,6 x 50,5).

¹⁰⁰ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 39.

¹⁰¹ K. de Coene, T. Ongena, F. Stragier, S. Vervust, W. Bracke, P. de Maeyer, *Ferraris, the Legend*, „The Cartographic Journal”, 49, 2012, nr 1, s. 30–42.

Il. 9. Legenda do KDP

jeśli którąś z map źródłowych można wskazać jako inspirację, byłaby to mapa Szuberta (il. 10). Po pierwsze, podobnie jak na KDP wsie wyróżnione są na niej według liczby dymów, a po drugie, graficzny wyraz znaków w legendach obu map jest zbliżony, szczególnie tych dotyczących miast i wsi.

Skala mapy to 1:300 000, co jest podane już w samym tytule mapy. Projekt z 1837 r.¹⁰² zakładał skalę nie mniejszą niż „pół cala angielskiego na jedną milę polską”, tj. ok. 1:677 000, czyli prawie dwukrotnie mniejszą niż ostateczna. Siatkę kartograficzną wyrysowano na wszystkich arkuszach w cięciu stopniowym, która opisana jest między ramką wewnętrzną a zewnętrzną i dodatkowo oznaczona co dwie minuty deseniem na ramce zewnętrznej. Długość geograficzna liczona była od południka paryskiego (2°20' na wschód od Greenwich). Według założeń z 1837 r.¹⁰³ mapa miała zostać opracowana w zmodyfikowanym odwzorowaniu Flamsteeda, tak jak na mapach Francji (*Carte d'état-major*, 1:80 000)¹⁰⁴ i Szwajcarii (mapa Dufoura 1:100 000)¹⁰⁵. Najprawdopodobniej chodzi o odwzorowanie stożkowe Bonne'a, na którym oparto dwie wspomniane wyżej mapy, a także tzw. mapę Kwatermistrzostwa, przy której pracowali twórcy KDP¹⁰⁶. O zastosowaniu tego odwzorowania na KDP świadczy kształt południków (linie krzywe z wyjątkiem wiernego południka środkowego) oraz równoleżników (łuki kół). Środkowym południkiem jest południk 23° na wschód od Paryża, który jednocześnie stanowi granicę między arkuszami i znajduje się niemal pośrodku całego zasięgu mapy pod względem rozciągłości południkowej. Taki dobór południka środkowego może świadczyć o tym, że już przy opracowaniu zasad matematycznych całej mapy na wczesnym etapie jej projektowania zdawano sobie sprawę z jej docelowego zasięgu. Nie mamy informacji w źródłach o powierzchni odniesienia, ale jeśli uznamy ówczesne mapy topograficzne Francji i Szwajcarii za wzory dla KDP, to mogła być to elipsoida Plessisa z 1817 r.¹⁰⁷

Dokładność matematyczna

Jednym z kluczowych aspektów oceny mapy jest analiza jej dokładności matematycznej (kartometryczności). Studia nad tym zagadnieniem dotyczyły wielu map ziem polskich, poczynając od wczesnej nowożytności (mapa Wapowskiego¹⁰⁸) przez mapy XVIII-wieczne (mapy Perthéesa¹⁰⁹) aż po niemal już nowoczesne, XIX-wieczne mapy oparte na pomiarach terenowych (tzw. mapa Kwatermistrzostwa¹¹⁰). Analizy kartometryczności przeważnie przeprowadza się, badając pary punktów między mapą dawną a współczesną: dzielące je odległości oraz kierunki między nimi. Ilościową metodą oceny kartometryczności jest analiza błędów położenia obiektów, najczęściej wyrażona poprzez błąd średniokwadratowy (*root mean square*, RMS), który przybiera wartość w metrach bądź kilometrach. Z kolei graficznym (jakościowym) wyrazem dokładności matematycznej map dawnych jest siatka zniekształceń, czyli regularna siatka kwadratowa, która w wyniku błędów dokładności wygina się, wizualizując stopień zniekształceń¹¹¹.

W celu oceny KDP pod względem dokładności wykorzystaliśmy oprogramowanie MapAnalyst, które umożliwia ilościową i jakościową analizę kartometryczności dawnych map na podstawie porównania

¹⁰² BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 414, 418.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 58.

¹⁰⁵ Tamże, s. 66.

¹⁰⁶ Tamże, s. 34.

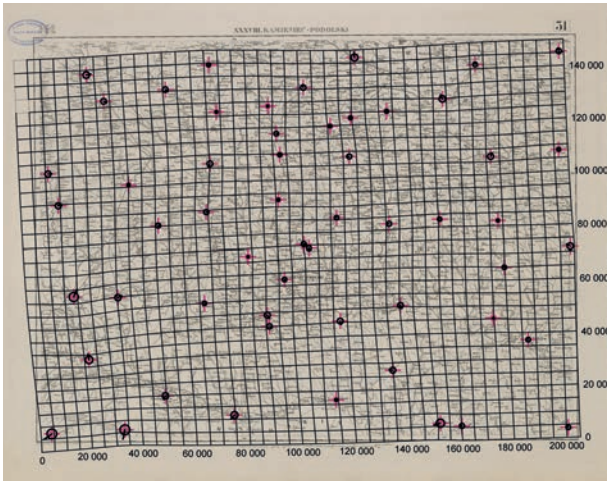
¹⁰⁷ H.-M.-A. Berthaut, *La carte de France, 1750–1898: étude historique*. Imprimerie du service géographique, t. 1, Paris 1898, s. 126–130.

¹⁰⁸ S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C”, 24, 1980, s. 37–62.

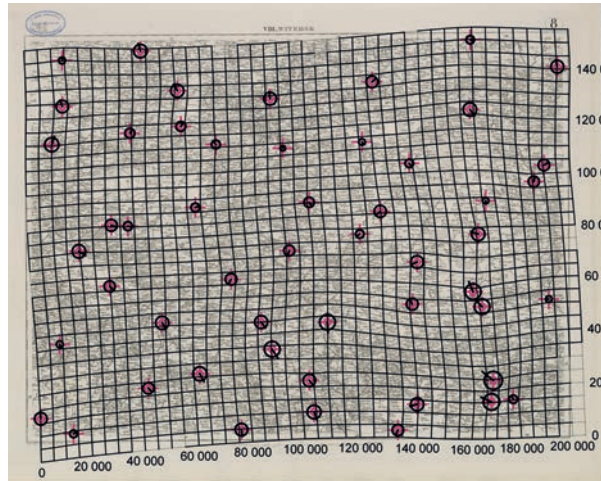
¹⁰⁹ S. Alexandrowicz, „*Mappa szczegulna województwa podlaskiego*” Karola de Perthées z 1795 r. Uwagi wstępne, „Studia Podlaskie”, 1, 1990, s. 91–97.

¹¹⁰ B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*.

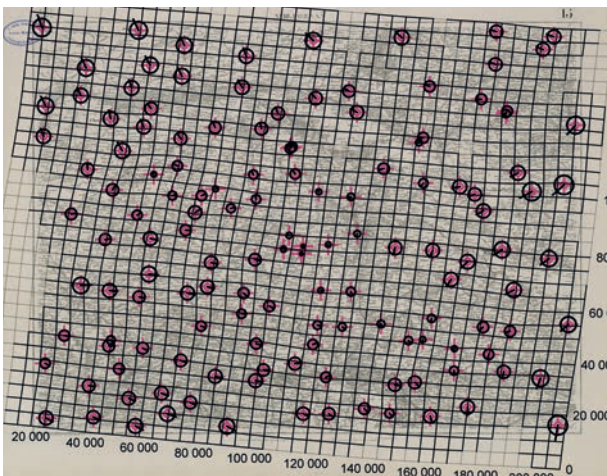
¹¹¹ B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of geometric Distortions*, „Computers & Graphics”, 35, 2011, nr 2, s. 402–411.

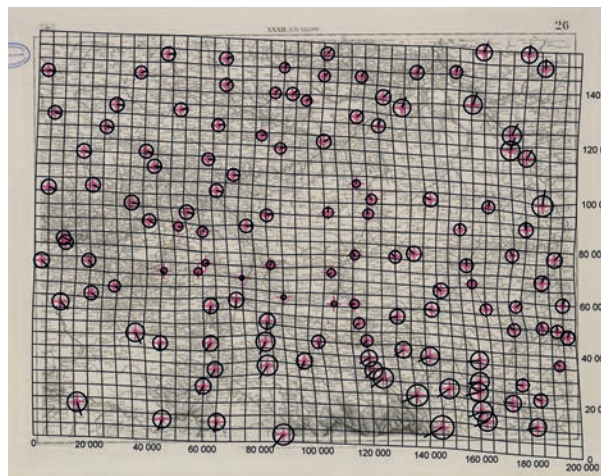
Il. 11. Siatka zniekształceń, kierunki oraz wielkości przesunięć arkusza *Kamieniec Podolski*

Il. 12. Siatka zniekształceń, kierunki oraz wielkości przesunięć arkusza *Witebsk*

Il. 13. Siatka zniekształceń, kierunki oraz wielkości przesunięć arkusza *Poznań*

Il. 14. Siatka zniekształceń, kierunki oraz wielkości przesunięć arkusza *Kraków*

par punktów kontrolnych¹¹². Do analizy wybraliśmy cztery arkusze mapy, tak aby pochodziły z różnych części skorowidza oraz miały za podstawę (najprawdopodobniej) różne mapy źródłowe. Były to:

1. Arkusz *Poznań* – zachód, teren zurbanizowany, źródło: mapy Engelhardta i Szuberta;
2. Arkusz *Witebsk* – wschód, teren o niewielkiej urbanizacji, źródło: mapa Szuberta;
3. Arkusz *Kamieniec Podolski* – południowy wschód, teren o nierównomiernej urbanizacji, źródło: mapa Szuberta i (być może) mapa Liesganiga;
4. Arkusz *Kraków* – południe, teren zurbanizowany, źródło: mapy Liesganiga i Szuberta.

Dla każdego arkusza wprowadziliśmy minimum 50 par punktów kontrolnych. Były to wszystkie miasta, a w przypadku ich braku także wsie, aby zapewnić równomierne rozłożenie punktów na arkuszach. Wyniki analizy wykazały, że arkusze – mimo że mamy do czynienia z jednolitą mapą – cechują się zróżnicowanymi błędami położenia obiektów wahającymi się od 1383 m (arkusz *Kamieniec Podolski*), przez 2476 m (*Poznań*) i 2520 m (*Witebsk*) do 3123 m (*Kraków*). Różnice można wyjaśnić, odwołując

¹¹² B. Jenny, *MapAnalyst – A Digital Tool for the Analysis of the Planimetric Accuracy of Historical Maps*, „e-Perimetron”, 3/1, 2006, s. 239–245.

się do materiału źródłowego, na podstawie którego powstała KDP. Tam, gdzie jej autorzy bazowali głównie na mapie Szuberta, niedokładności są najmniejsze (il. 11). Była to bowiem najbardziej nowoczesna mapa z wykorzystanych, mapa Liesganiga to redukcja mapy z końca XVIII w., a Engelhardta – redukcja i kompilacja kilku innych starszych map. Podobne wyniki dla *Poznań* i *Witebska* – jak się wydaje – nie mają jednej przyczyny. Arkusz *Witebsk* jest dość dokładny, jeśli wziąć pod uwagę charakter obszaru (rzeki, jeziora, bagna, lasy, mała urbanizacja) (il. 12). Z kolei błędy na arkuszu *Poznań* to pokłosie bazowania na przestarzałej mapie Engelhardta w zachodniej (Wielkie Księstwo Poznańskie) części arkusza KDP (il. 13). Podobnie sprawa ma się z arkuszem *Kraków*: część południowa (Galicja) oparta była na mapie Liesganiga, północna zaś, o mniejszych błędach (Królestwo Polskie) – być może – na mapie Szuberta (il. 14). Wyniki częściowo pokrywają się z poprzednimi uzyskanymi przez I. Makarewicz i S. Pietkiewicza (dokładność rzędu $\pm 1,5$ km)¹¹³, przy czym należy pamiętać, że nie mogą być w pełni porównywalne z uwagi na zastosowane odmienne metody analizy.

Treść mapy

Materiały źródłowe, przede wszystkim wspomniane wyżej trzy mapy zaborców, posłużyły do opracowania mapy o treści ogólnogeograficznej, raczej o przeglądowym niż topograficznym charakterze. Na KDP znalazły się miejscowości, różnego rodzaju budynki i konstrukcje, drogi i koleje, granice oraz środowisko geograficzne. To ostatnie przedstawione zostało w formie bardzo okaleczonej ze względu na brak lasów oraz szczytkową tylko rzeźbę terenu. W dalszej części artykułu chcemy prześledzić poszczególne elementy treści mapy, konfrontując efekt w postaci ostatecznej wersji z 1859 r. ze wcześniejszymi planami i projektami, uwypuklając tym samym proces opracowania mapy, a także ocenić wiarygodność całości. Do analizy wykorzystaliśmy cyfrową edycję mapy w postaci bazy danych wektorowych¹¹⁴.

Miejscowości i nazewnictwo

Projekt z 1837 r. wspomina o konieczności uwzględnienia wszystkich miast i wsi na mapie¹¹⁵. Co ciekawe, w jednej jego wersji słowo „wszystkich” jest przekreślone¹¹⁶, co może sugerować, że twórcy mapy zdawali sobie sprawę z niemożności realizacji tego zamiaru, tak ze względu na materiał źródłowy, jak i skalę mapy, ówczesnie planowaną na ok. 1:677 000. Według prospektu z 1843 r. na mapie miało się znaleźć sześć kategorii osiedli: wsie od 1 do 5 dymów, wsie od 5 do 20 dymów, wsie powyżej 20 dymów, miasteczka, miasta obwodowe i miasta większe¹¹⁷.

Ostatecznie w legendzie mapy możemy znaleźć 10 rodzajów miejscowości. Są to różne kategorie miast, wsi oraz oddzielnie położone dwory. W kluczu znaków od góry mamy najpierw miasta sklasyfikowane od największych do najmniejszych („miasta większe”, „miasta obwodowe i powiatowe” oraz „miasta inne i miasteczka”), następnie inne rodzaje miejscowości w odwrotnym porządku (od najmniejszych do największych). Listę otwierają „dwory oddzielnie położone”, pokazane bardzo zbliżonym znakiem (różnica tkwi w wypełnieniu koła lub jego braku) do „domów pojedynczych i wiosek liczących mniej niż 6 dymów”. Następną kategorią są „wsie kościelne”, które wymagają oddzielnego omówienia. Kolejne są różne rodzaje wsi sklasyfikowane ilościowo pod względem liczby dymów: „od 6 do 20 kilku”, „od 30 do 50”, „wyżej 50” oraz „wyżej 100”. Różnice w znakach nie są duże, szczególnie między środkowymi kategoriami, które przedstawione są takim samym znakiem, ale większe wsie podpisane są nieco tylko większym krojem pisma. Wspomniany znak dla „wsi kościelnej” nie ma

¹¹³ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 76–77.

¹¹⁴ Zob. <<https://atlasfontium.pl/karta-dawnej-polski/>> [dostęp: 29.09.2025].

¹¹⁵ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 414, 418.

¹¹⁶ Tamże, nr 20, bpag.

¹¹⁷ Tamże, nr 18, s. 405.

de facto zastosowania na mapie, a jest tylko reprezentacją dodatkowej cechy miejscowości. Na mapie mamy bowiem wsie o poszczególnych wielkościach: z kościołem albo bez. Jak więc widać, ostateczna legenda różniła się od tej projektowanej w latach 30. XIX w.: zróżnicowano klasyfikację wsi, dodano informacje o obecności w nich kościoła oraz uwzględniono dwory.

Kilka kwestii warto w tym miejscu omówić. Po pierwsze, klasyfikacja ilościowa zastosowana na mapie jest zadziwiająco niespójna. W zasadzie każda z klas operuje nieprecyzyjnymi i niejasnymi kryteriami. Nie wiemy, dlaczego jedna klasa zamyka się na wartości „20 kilka”, skoro kolejna zaczyna się od „30 dymów” albo dlaczego „wsie wyżej 50 dymów” to nie „wsie od 50 do 100 dymów” (czy raczej 99), skoro kolejna zaczyna się właśnie od 100 dymów? Po drugie, na żadnej z map źródłowych klasyfikacja miejscowości nie jest tak rozbudowana, powstaje więc pytanie, skąd autorzy KDP pozyskali (dość szczegółowe, biorąc pod uwagę zakres przestrzenny) dane o liczbie dymów. Być może wykorzystywali do ich określenia dane z *Tabelli miest, wsi, osad Królestwa Polskiego*¹¹⁸ dla Królestwa albo z *Alphabetisches Verzeichniß*¹¹⁹ dla Prus. Po trzecie, „wsie kościelne” to pojęcie niejednoznaczne i może się odnosić do kościołów parafialnych, jak i filialnych. Takie rozróżnienia były z kolei na mapach źródłowych, a twórcy KDP ich jednak nie przyjęli, być może z uwagi na (początkowo) wojskowy charakter projektu. W wojskowym zastosowaniu liczy się bowiem kościół jako budynek z uwagi na wieżę stanowiącą istotny element topografii, a nie rozróżnienie na funkcję kościoła. Po czwarte, autorzy KDP traktowali dwory jako rodzaje miejscowości, o czym świadczy umieszczenie ich w legendzie pośród innych rodzajów miejsc zamieszkałych oraz zastosowanie niemal identycznego znaku, jak w kategorii „domów pojedynczych i wiosek liczących mniej niż 6 dymów”.

Jak w praktyce wygląda realizacja klucza znaków w tym aspekcie? Ogółem na wszystkich arkuszach mapy oznaczono 134 769 miejscowości, w tym 1879 miast (il. 15), 127 058 wsi (w tym 14 305 kościelnych) oraz 5832 dwory. 38 miast oznaczonych jako „miasta większe” to miasta będące siedzibami rejencji (Prusy), guberni (Rosja) albo krajów koronnych (Austria), przy czym nie ujęto w tej klasie wszystkich stolic tych jednostek administracyjnych. Pominięto w tej kategorii np. Żytomierz (stolicę gub. wołyńskiej) w Rosji, czy Opawę i Czerniowce (odpowiednio stolice Śląska Austriackiego i Bukowiny) w Austrii. W Królestwie Polskim nie wyróżniono w ten sposób Kielc (gub. kielecka) i Siedlec (gub. podlaska): stolic guberni zlikwidowanych w 1844 r. Oznacza to, że autorzy KDP dokonali aktualizacji mapy w tym zakresie.

Ciekawą kwestią związaną z miejscowościami, której nie wyjaśnia ani klucz znaków, ani źródła narracyjne, są klamrowe nawiasy niejako grupujące niektóre miejscowości, a raczej części miejscowości w jedną. Takim przykładem jest Małachowo koło Gniezna, składające się z czterech części „Złych miejsc”, „Szemborowic”, „Wierzbiczan” oraz „Kępego” (il. 15). Przeważnie w nawiasy brane są części miejscowości dwu- lub kilkuczłonowych: „małe”, „duże”, „szlacheckie”, „duchowne”, „górne”, „dolne”, ale nie jest to reguła i zdarzają się też miejscowości wieloczłonowe (również z wyżej wymienionymi określeniami) bez nawiasów. Charakter oraz źródło tych nawiasów pozostaną nieznane. Wprawdzie na mapach źródłowych (Engelhardt, Szubert) również występują, ale nie zawsze w tych samym miejscach, co na KDP i odwrotnie: na KDP mamy nawiasy dla miejscowości, które nie mają ich na mapach zaborczych.

Omówienia wymagają również nazwy miejscowości naniesionych na KDP z map źródłowych. Poprawne oddanie nazw miejscowości stanowiło dla autorów nie lada wyzwanie. Zasięg mapy obejmował bowiem obszary, na których nazwy miejscowości, obiektów hydrograficznych i gospodarczych, jak również typów jednostek osadniczych lub gospodarczych podawano w różnych językach.

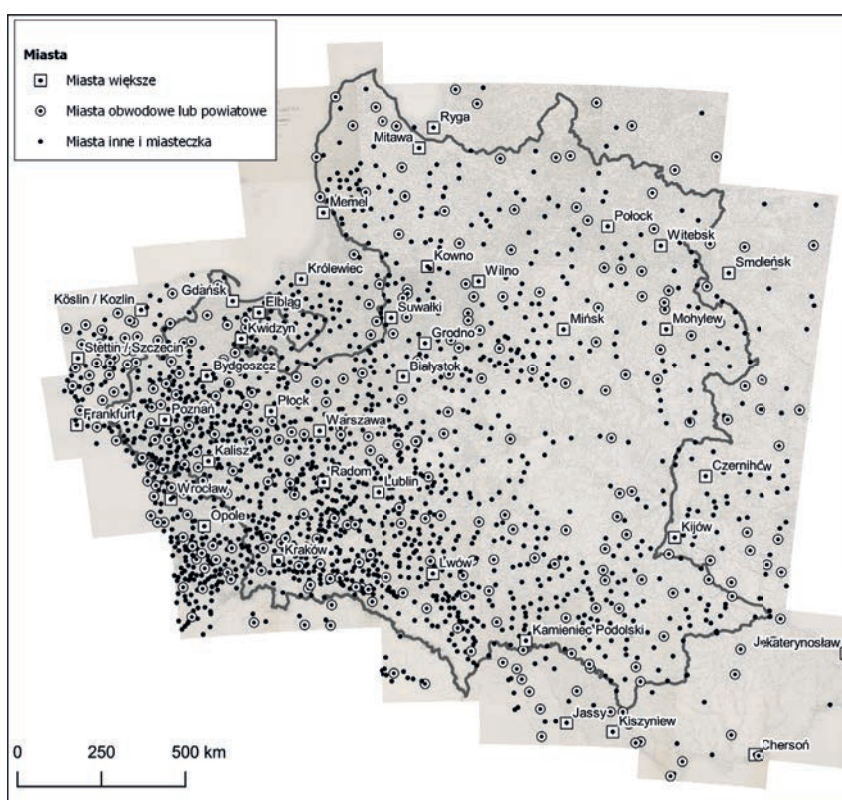
Jak twierdzi Feliks Wrotnowski, nazwy wydrukowane na KDP były sprawdzane w różnych źródłach tam, gdzie to było możliwe w warunkach emigracyjnych. Nazwy miejscowości pozyskiwano przede wszystkim z wyżej wymienionych map, stanowiących bezpośrednie źródła opracowania KDP. Nietety, większość źródeł kartograficznych wymagała weryfikacji. Wrotnowski wyjaśniał, że dotyczyło to

¹¹⁸ *Tabella miest, wsi, osad, Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 1: A–L, t. 2: M–Z, Warszawa 1827.

¹¹⁹ G. König, *Alphabetisches Verzeichniß sämmtlicher Ortschaften und einzeln liegender benannter Grundstücke des Preußischen Staats*, Magdeburg 1834.

Il. 15. Wieś Małachowo i jej części pokazane za pomocą nawiasów klamrowych

Il. 16. Miasta z KDP

wszystkich nazw przeniesionych z mapy Engelhardta oraz z mapy Szuberta (tych dotyczących „provincji polskich”). Jedynie mapa Liesganiga stanowiła źródło nazw miejscowości, które nie wymagały poprawiania¹²⁰. Jeśli chodzi o zabór pruski, to nazwy miejscowości z obszaru Wielkiego Księstwa Poznańskiego weryfikowane były na podstawie nieokreślonych bliżej „kart specjalnych”¹²¹ oraz urzędowych

¹²⁰ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 38–39; chodziło o mapę *Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig nach den vorzüglichsten neuern Hülfquellen vermehrt und verbessert von dem K.K. Oest. Generalquartiermeisterstabe*, Wien 1824, rytowaną przez Daniela Hubera, będącą drugim wydaniem mapy opracowanej przez Josepha Liesganiga pod koniec XVIII w.

¹²¹ Nie wiemy, o jakie mapy chodzi, lecz w pierwszej połowie XIX w. dostępne były redukcje zdjęć topograficznych, czyli mapy publikowane w skalach ok. 1:100000 lub ok. 1:150000. Były to m.in. mapy Gilly’ego, Schröttera, Textora-Sotzmanna, które wymieniono w projekcie opracowania KDP.

wykazów miejscowości. Prawdopodobnie wykorzystano też opisy geograficzno-historyczne, jak np. *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego* Ludwika Platera¹²². Po pierwsze, Plater był jednym z założycieli Towarzystwa Literackiego w Paryżu, więc nie można wykluczyć jego współpracy z twórcami KDP, a po drugie na KDP trafiła dość specyficzna nazwa miejscowości („Lutomysł”, dziś i ówczesnie, również w źródłach polskojęzycznych jako „Nowy Tomyśl”), obecna w tym brzmieniu właśnie w *Opisaniu... Platera*¹²³. Z kolei jeśli chodzi o Prusy Zachodnie, to „wszystko musiało pozostać w formie okaleczonej”, a brzmienie jedynie niewielu nazw udało się ustalić za pomocą prac historycznych i geograficznych¹²⁴. Nazwy z zaboru rosyjskiego przepisywano z mapy Szuberta, polonizując fonetycznie rusycyzmy. Inaczej było na terenie Królestwa Polskiego¹²⁵, gdzie toponimy były weryfikowane w oparciu o informacje spoza map. W tym przypadku autorzy wykorzystywali wspomnianą już *Tabellę miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*¹²⁶. Wrotnowski nie pisał, jak radzono sobie z nazwami znajdującymi się poza Rzeczpospolitą w przedrozbiorowych granicach, ale z analizy treści mapy wynika, że przynajmniej dla większych osad starano się podać nazwę polską lub brzmiącą po polsku, nie zawsze z dobrym skutkiem. I tak na mapie mamy Brzyżno (niem. *Briesen*) zamiast Wąbrzeźna czy Krzyżborek (niem. *Kreuzburg*) zamiast Kluczborka. Idąc dalej, na terenie Prus znajdziemy oddane po polsku nazwy miast takie jak np. Wrocław i Oleśnica, ale także po niemiecku, jak np. Preussisch Frydland (pol. Debrzno) i Lauenburg (pol. Lębork), albo zniekształcone, jak np. Koźlin (niem. *Köslin*, pol. Koszalin). Z uwagi na obszerny materiał toponomastyczny analiza tego zagadnienia powinna być prowadzona z uwzględnieniem perspektywy językoznawczej w ramach dalszych badań.

Budynki i konstrukcje

Treść mapy obejmuje nie tylko miejscowości i ich nazwy, ale także ważniejsze budynki i konstrukcje, takie jak – wymienione w legendzie – kościoły, klasztory, młyny wodne, wiatraki, karczmy oraz stacje pocztowe, a także – niewymienione, ale uwzględnione na mapie – zamki i twierdze, zakłady przemysłowe oraz mosty. Podstawowym pytaniem jest kwestia doboru określonego zestawu obiektów do pokazania na mapie. Jeśli przyjąć wojskowe jej przeznaczenie, wydaje się on zasadny, ponieważ są na tej liście obiekty o charakterze orientacyjnym (kościół, klasztor, wiatrak), aprowizacyjnym (karczma, młyn) oraz logistycznym (stacje pocztowe). Z pewnością wybór był podyktowany także względami praktycznymi i uwzględnieniem obiektów obecnych w treści wszystkich map źródłowych. Świadczy o tym np. brak karczem w Galicji w treści KDP, spowodowany zapewne tym, że na mapie Liesganiga brakuje tych elementów treści mapy. Tylko w okolicach Krakowa mamy kilka karczem przerysowanych najpewniej z mapy Engelhardta. Różnice zdarzają się również w drugą stronę, tzn. spośród istotniejszych obiektów, które znajdziemy na mapach zaborczych Szuberta i Liesganiga, a których brakuje na KDP, można wskazać w zasadzie tylko kopalnie.

Przyjrzyjmy się niektórym obiektom, ponieważ ich rozmieszczenie przestrzenne sporo może powiedzieć nie tyle o charakterystyce geograficznej ziem Rzeczypospolitej pod zaborami, ile o charakterystyce KDP i map źródłowych. Można bowiem zauważyć, że niektóre typy obiektów nie wypełniają – choć powinny – całej mapy. Tak jest ze wspomnianymi karczmami, ale też z zakładami przemysłowymi i wiatrakami, których nie przedstawiono na obszarze Galicji z uwagi na brak tego elementu treści na mapie Liesganiga (il. 17). Wiatraki zostały naniesione dość wybiórczo i to jedynie na wybranych arkuszach. Można je znaleźć na mapach źródłowych na obszarach, na których brak ich na KDP (il. 18). Inaczej sytuacja wygląda z młynami i stacjami pocztowymi, które zostały dość konsekwentnie przerysowane z map źródłowych. Te pierwsze są rozmieszczone równomiernie w całej Rzeczypospolitej, z wyjątkiem

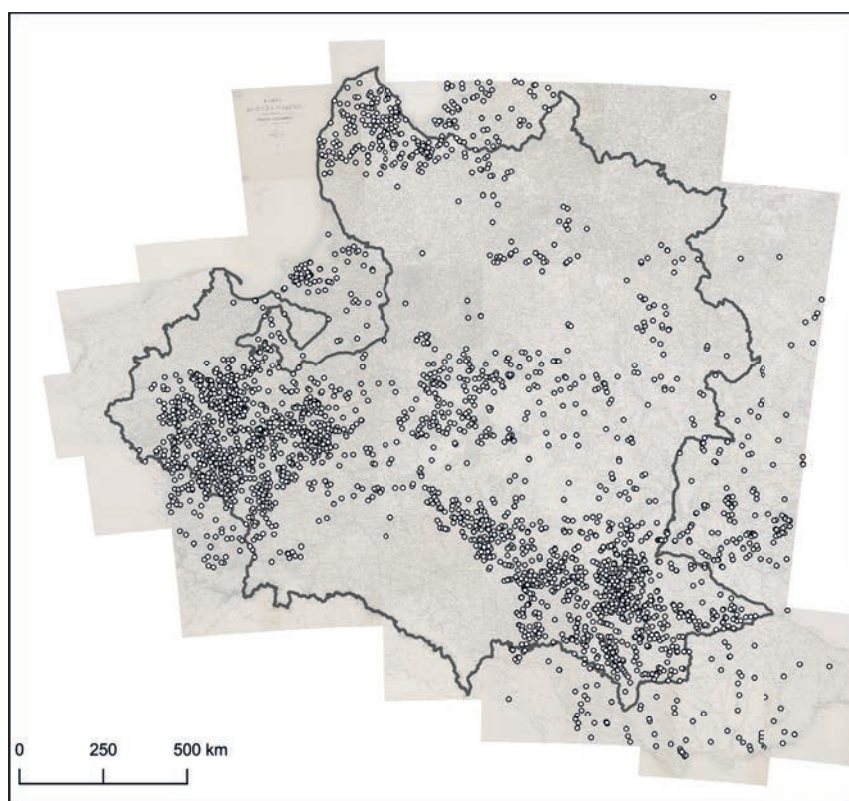
¹²² L. Plater, *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*.

¹²³ Tamże, s. XXII, 213.

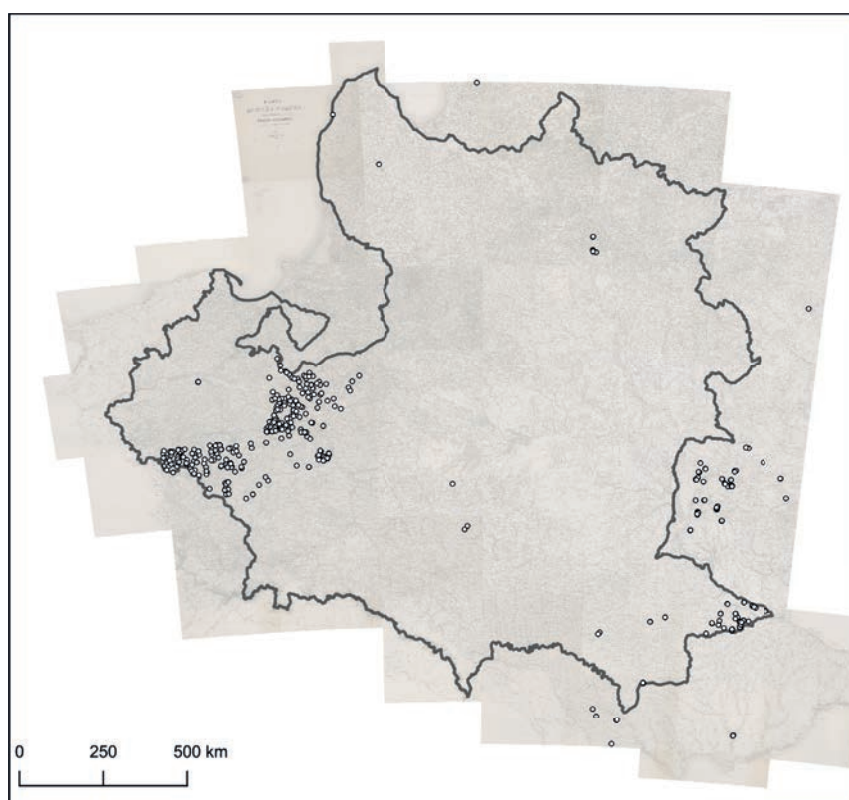
¹²⁴ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 39.

¹²⁵ Tamże.

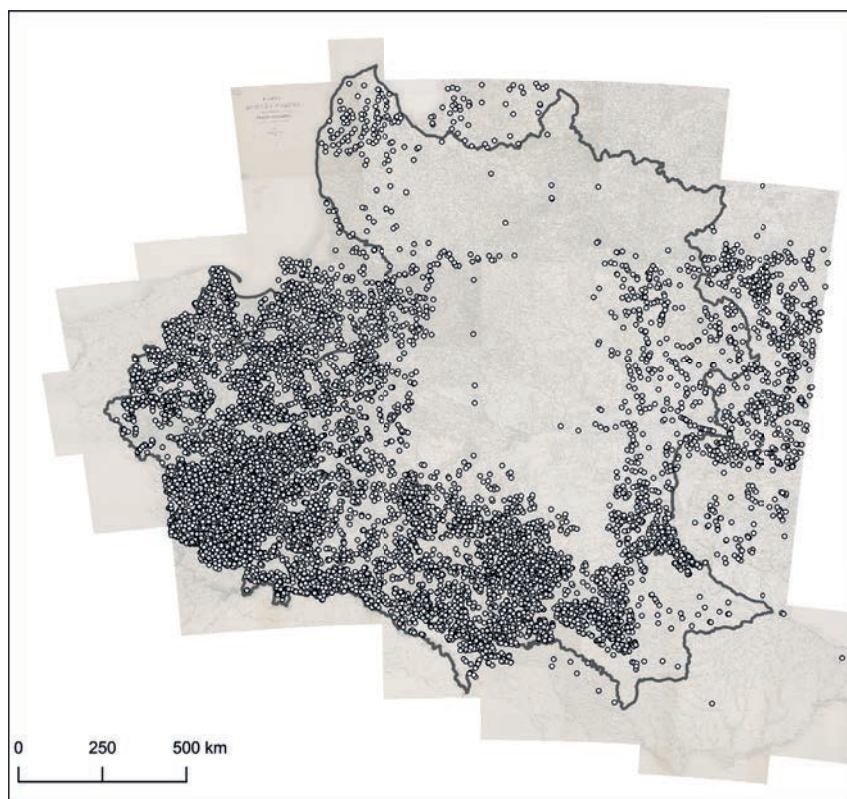
¹²⁶ *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego*.

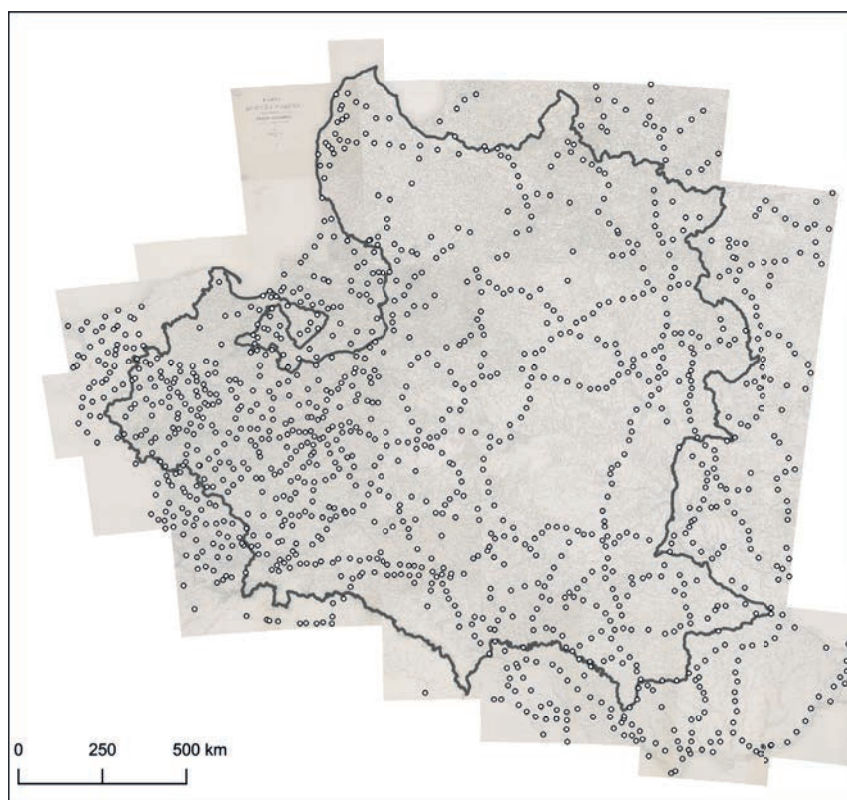
Il. 17. Karczmy na KDP

Il. 18. Wiatraki na KDP

Il. 19. Młyny wodne na KDP

Il. 20. Stacje pocztowe na KDP

nizinnego i bagnistego Polesia (na mapie Szuberta nie ma w tym regionie młynów) (il. 19). Z kolei stacje pocztowe wyznaczają niemal idealnie główne ciągi komunikacyjne na obszarze przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (il. 20).

Drogi i koleje

Drogom nie poświęcano wiele uwagi w towarzyszących mapie tekstach. W projekcie z końca lat 30. wspomniane są jedynie „Kommunikacie wszelkiego rodzaju”¹²⁷, co w 1843 r. uściślone zostało do następujących czterech kategorii: koleje, szosy, trakty pocztowe nieszosowane, drogi pomniejsze¹²⁸. Ostatecznie w kluczu znaków znalazło się pięć typów dróg: droga żelazna, szosa, trakt pocztowy, gościniec i droga znaczniejsza. Drogi żelazne (koleje) w połowie XIX w. były w początkowej fazie rozwoju, co dobrze oddaje KDP (il. 21). W centralnej części mapy, na obszarze zajmowanym wówczas przez Królestwo Polskie, przedstawiono linię „Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej” z odnogą do Łowicza. Zaznaczone na mapie odcinki tej linii ukończono w latach 1845–1848¹²⁹. Ten element treści KDP był więc również aktualizowany względem map źródłowych.

Na terenie Prus i zaboru pruskiego zaznaczona jest biegnąca z Berlina do Stargardu przez Szczecin „Kolej Berlińsko-Szczecińska” (1843) oraz prowadząca z Poznania do Stargardu „Kolej Stargardzko-Poznańska” (1848). Druga z wymienionych przebiegała przez miejscowość Łokacz, na terenie której powstał w 1851 r. węzeł kolejowy przekształcony z czasem w osadę Krzyż (niem. *Kreutz*). Stamtąd w 1851 r. pociągi ruszyły do Bydgoszczy i był to pierwszy oddany odcinek „Pruskiej Kolei Wschodniej”; został on uwzględniony na mapie. W 1852 r. ukończono odcinek z Bydgoszczy do Gdańska, ale na KDP jest on pokazany jako niedokończony: przedstawiony na mapie fragment kończy się w okolicach Pruszcza. Z Wrocławia do Mysłowic i dalej do Królestwa Polskiego lub Galicji prowadziła „Kolej Górnośląska” (1846). Z Wrocławia w stronę Berlina naniesiono fragment „Kolei Dolnośląsko-Marchijskiej” (1847). Mamy także fragment „Kolei Wrocławsko-Świdnicko-Świebodzińskiej” (1843; odnoga z Jaworzyny Śląskiej do Świdnicy – 1844)¹³⁰.

Na terenie monarchii Habsburgów widać także kilka fragmentów linii kolejowych. Z Krakowa do Mysłowic prowadziła „Kolej Krakowsko-Górnośląska” (1847), łącząc to miasto z Prusami. Na terenie dzisiejszych Czech mamy „Uprzywilejowaną Kolej Północną Cesarza Ferdynanda”, prowadzącą z Wiednia do Bohumina i dalej do Kędzierzyna-Koźła (1847–1848), a także jej odcinek do Pragi przez Ołomuniec (1845) odchodzący z Przerowa (czes. *Prerov*). Aby ominąć Prusy, podróżując z Wiednia do Krakowa, wybudowano w 1856 r. linię z Bohumina przez Zebrzydowice, Oświęcim i Skawinę do Krakowa, a jej fragment od strony tego ostatniego jest uwzględniony na KDP. Również z Krakowa na wschód odchodziła „Kolej galicyjska im. Karola Ludwika”, która dotarła do Bochni w 1856 r., co zaznaczono na KDP¹³¹.

Podsumowując, twórcy KDP nie poprzestali na przerysowaniu map zaborców, a starali się dopasować obraz do współczesności, o czym świadczy naniesienie na mapę w zasadzie wszystkich ukończonych i budowanych inwestycji kolejowych, których – z oczywistych względów – nie było na mapach z lat 20. i 30. XIX w. O tym, jak ważne było uwzględnienie kolei na KDP świadczy fakt, że ich rysunek uzupełniano jako ostatni element mapy: koleje często przecinają opisy kartograficzne, które były rozmieszczane wcześniej, gdy jeszcze kolei nie narysowano. Warto zwrócić jeszcze uwagę na chronologię inwestycji kolejowych oraz ich obraz (lub brak) kartograficzny. Na KDP mamy linię z Krakowa do Bochni (1856), ale nie ma (w całości) tej z Bydgoszczy do Gdańska (1852), a linia z Krakowa do Oświęcimia urywa się na granicy arkuszy. Można więc przyjąć, że przedstawienie na mapie linii

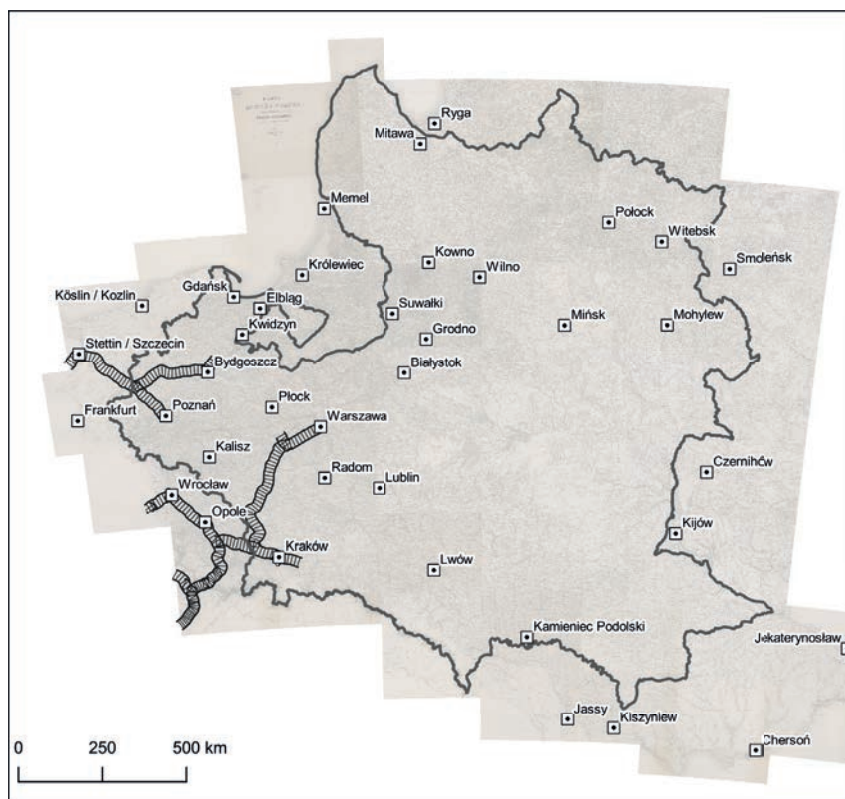
¹²⁷ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 414, 418; tamże, nr 20, bpag.

¹²⁸ Tamże, nr 18, s. 405.

¹²⁹ M. Wilczek-Karczewska, *Rozwój kolei żelaznych na ziemiach polskich w ujęciu historycznoprawnym*, „Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny”, 1/4, 2015, s. 104.

¹³⁰ Tamże, s. 106.

¹³¹ Tamże, s. 108.

Il. 21. Linie kolejowe i największe miasta na KDP

kolejowych podzieliło ten sam los, co treść ostatnich arkuszy, wykańczanych w 1858 r.: Wrotnowskiemu i osobom, z którymi współpracował, nie udało się uzupełnić KDP przed podjęciem decyzji o zakończeniu prac i publikacji mapy.

Pozostałe drogi (szosy, trakty pocztowe, gościńce i inne) są wynikiem przerysowania z map zaborczych, jeśli chodzi o przebieg, ale ich klasyfikacja w wielu miejscach odbiega od obrazu źródłowego: niektóre odcinki dróg mają na KDP inną kategorię niż na mapach źródłowych. Widać to wyraźnie na terenie zaboru pruskiego i rosyjskiego, gdzie szczególnie dużo dróg najwyższej kategorii (na mapach Engelhardta i Szuberta) otrzymało na KDP niższą kategorię traktów pocztowych. Na mapie Szuberta najwyższa kategoria dróg to „drogi pocztowe i szosy”, zatem możliwe, że dysponując innymi źródłami, udało się twórcom KDP je rozdzielić. Co ciekawe, na obszarze Prus, ale już nie na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej, obraz dróg (ich przebieg i klasyfikacja) jest w zasadzie przeniesiony z mapy Szuberta bez żadnych zmian. Na obszarze Galicji drogi są wiernym odbiciem mapy Liesganiga.

Granice

Granice i podziały polityczno-administracyjne są nieodłącznym elementem mapy ogólnogeograficznej. Nie inaczej jest z *Kartą dawnej Polski*. Wprawdzie projekt z 1837 r. ogólnie wspomina o konieczności ich naniesienia, ale już w sprawozdaniu z postępów nad pracami z 1843 r. mamy pewne wskazówki odnośnie do wyrysowywania granic. Możemy bowiem przeczytać, że tylko granice powiatowe są naniesione, a „podział kraju” (być może chodzi o wyższe podziały polityczno-administracyjne) zostanie oznaczony kolorem. Prawdopodobnie chodziło o to, że wryte (na miedzianej blasze) miały być granice powiatowe, a te wyższych rzędów miały być pokolorowane na odbitkach, co było popularnym ówczesnie rozwiązaniem. Tak się jednak nie stało i egzemplarze KDP mają jedynie wyrysowane granice powiatów (w legendzie jako „granice” ukazane przerywaną linią), bez uwypuklenia innych.

Il. 22. Porównanie mapy Engelhardta (u góry), mapy Szuberta (w środku) i KDP (u dołu)

W praktyce rysunek granic bazuje na mapach źródłowych z preferencją mapy Engelhardta nad mapą Szuberta na obszarze Królestwa Polskiego (il. 22.). Zdecydowaną jego wadą, która świadczy poniekąd o nieukończeniu w pełni tego aspektu mapy, jest fakt, że granice biegnące wzdłuż cieków nie są rysowane i się urywają. Nie jest to rozwiązanie obce ówczesnej kartografii (tak jest na mapach źródłowych), ale brak pokolorowania granic na KDP uniemożliwia częstokroć ich rekonstrukcję. Warto także odnotować, że podziały zaznaczone na mapie są współczesne twórcom i wbrew temu, co mógłby sugerować tytuł, nie znajdziemy tam granic zaborczych, chyba że akurat pokrywały się z ówczesnymi.

Środowisko geograficzne

Na mapach topograficznych środowisko geograficzne to takie elementy jak hydrografia (rzeki, jeziora, bagna), orografia (rzeźba terenu) oraz powierzchniowe pokrycie tereny (lasy, łąki). Spośród nich na KDP w pełni pokazano hydroografię, choć w legendzie są tylko „bagna”, szczerbą rzeźbę terenu, a zupełnie brakuje lasów (il. 24).

O przedstawieniu na projektowanej mapie „wszystkich biegów wód” pisano w 1837 r.¹³², ale na jednej z wersji projektu kluczowe słowo „wszystkich” zostało wykreślone¹³³ (podobnie jak w przypadku miejscowości, o czym pisaliśmy wyżej), co można uzasadnić brakiem dostatecznie szczegółowych źródeł oraz małą skalą docelową mapy. Według prospektu z 1843 r. na mapie miały znaleźć się nie tylko główne rzeki, ale także najmniejsze strumienie oraz jeziora. Mowa była także o „istotnych” bagnach i pominięciu łąk podmokłych¹³⁴. Mapa ostatecznie jest jednak bogatsza w treść niż zakładano. Wprawdzie nie można powiedzieć, że pokazano na niej „wszystkie” rzeki i strumienie, bo byłoby to niemożliwe ze względu na skalę mapy, ale sieć hydrograficzna jest gęsta. Oprócz jezior i rzek mamy na KDP także starorzecza, jary, rzeki okresowe (oznaczone linią kropkowaną) i kanały (odróżniające się od rzek nazwą i kształtem). B. Szalkiewiczówna określiła KDP jako mapę „pozornie dokładną”, jeśli chodzi o sieć rzeczną, która nie może być traktowana jako wierny obraz rzeczywistości¹³⁵. Wniosek ten postawiła w wyniku porównania KDP ze znacznie bardziej szczegółową mapą taktyczną WIG w skali 1:100 000, co należy uznać za błąd, bo należałoby do takiego zestawienia użyć odpowiadającej skalowo mapy operacyjnej (1:300 000). Warto tu dodać, że B. Szalkiewiczówna zauważyła jednak, że niektóre cieki wierniej niż na KDP przedstawione były na mapach Liesganiga i Szuberta¹³⁶. Jeśli zaś chodzi o bagna, to są one w dużej mierze efektem przerysowania map źródlowych, przy czym w miejscach, w których mapa Engelhardta zazębia się z mapą Szuberta, obraz odpowiada mapie pruskiej.

Rzeźba terenu jest na mapie oznaczona szczerbą, ale w czasie realizacji mapy nadal zakładano, że rzeźba terenu w ogóle nie będzie uwzględniona. Tłumaczono to trojako. Po pierwsze faktem, że w tej skali można zaznaczyć wyłącznie „same grzbiety wyniesień”, a po drugie znacznym zwiększeniem kosztów sztychu. Po trzecie zaś argumentowano, że „[k]ażdy bowiem cokolwiek z kartą obeznany” będzie wiedział, gdzie owe grzbiety się znajdują na podstawie analizy sieci rzecznej¹³⁷. Z tych trzech argumentów w zasadzie tylko jeden można uznać za zasadny: finansowy. W skali, w jakiej wykonano KDP można nanieść bowiem nie tylko same grzbiety, ale i zgeneralizowaną rzeźbę terenu, pokazaną popularną ówczesnie metodą kreskową¹³⁸, o czym świadczą chociażby mapy Engelhardta czy Szuberta. Po drugie, kwestia „czytania” rzeźby na podstawie rzek ma zastosowanie wyłącznie na terenach górskich i to takich, dla których wyrysowano wszystkie cieki jako linie ciekowe (dolinne). Finalnie oznaczenie rzeźby – jak wspomniano – jest szczerbą i ogranicza się tylko do głównego grzbietu Karpat, gdzie nawet istotniejsze grzbiety boczne, jak np. połoniny w Bieszczadach, nie zostały oznaczone¹³⁹. Jedynym w zasadzie wyjątkiem jest pozornie szczegółowo zaznaczona Grupa Radziejowej w Beskidach (il. 23). Brakuje w całości Gór Świętokrzyskich, nie wspominając o młodogłaciennych wzniesieniach północnej Polski. Ciekawa jest jednak kwestia źródła wyrysowania rzeźby. Mamy tu do czynienia z metodą kreskową, a nie przerysowaniem mapy Liesganiga, gdzie stosowano anachroniczną wówczas metodą perspektywiczną. Ani mapa Engelhardta, ani Szuberta nie sięga Karpat, zatem twórcy KDP musieli mieć jeszcze inne, nieznane niestety, źródło informacji.

¹³² BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 413, 418.

¹³³ Tamże, nr 20, bpag.

¹³⁴ Tamże, nr 18, s. 406.

¹³⁵ B. Szalkiewiczówna, *Rysunek sieci wodnej*, s. 57.

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 18, s. 406.

¹³⁸ Tamże, nr 19, s. 414.

¹³⁹ J. Wolski, *Kartografia topograficzna Bojkowszczyzny Zachodniej*, s. 128.

Il. 23. Grupa Radziejowej na KDP

Il. 24. Okolice Białowieży na KDP. W oczy rzuca się brak lasów

Ostatnim i najciekawszym zarazem elementem mapy są lasy i inne elementy pokrycia terenu, które – jak wiemy – nie znalazły się na KDP i były bodaj najbardziej kontrowersyjnym jej aspektem¹⁴⁰. Jedynym śladem chęci uwzględnienia lasów w pierwszych planach mapy jest dopisany, a następnie wykreślony fragment opisu treści mapy z 1837 r.¹⁴¹ Miały się na niej znaleźć „pasma znaczniejszych gór, wzgórz, lasów i bagien”. Ostatnie trzy elementy zostały dopisane, a następnie wykreślone bez żadnego komentarza. Sprawa lasów była dyskutowana jeszcze w 1845 r. przy okazji kwestii zbierania funduszy potrzebnych do opracowania KDP. Adam Jerzy Czartoryski prosił Władysława Zamoyskiego, aby postarał się o jakiś zasiłek na ten cel, po to, aby „fundusz publiczny” odciążyć od płatności¹⁴². Więcej światła na tę sprawę pada później. W prospekcie wydawniczym mapy z 1843 r. podano już, że nie uwzględnia się na mapie lasów¹⁴³. Po pierwsze z uwagi na brak materiałów źródłowych, po drugie zwiększyłyby to koszty oraz – co ciekawe – nie odpowiadałoby celowi mapy. Szczególnie ta trzecia uwaga jest interesująca, bo zdaje się przeczyć wojskowemu charakterowi opracowania, podkreślanemu w początkowych projektach¹⁴⁴. Wreszcie zakładano możliwość uzupełnienia lasów na późniejszym etapie poprzez dodanie do blach ich konturów i pokolorowanie odbitek „lekką tyntą”. Ostatecznie tak się nie stało i lasy nie trafiły na mapę. Decyzja ta wymagała wyjaśnień, które możemy prześledzić w dostępnych źródłach. Wrotnowski w 1859 r. powtórzył argumenty z dokumentu z 1843 r. o braku źródeł oraz dużych kosztach¹⁴⁵. W zasadzie na tym mógłby zakończyć argumentację, jako że przyczyny takiej natury należy uznać za przeważające. Dodał jednak komentarz: wyjaśniał czytelnikom, że lasy szybko się zmieniają i nie stanowią o użyteczności mapy, która bez nich odpowiada swoim celom. Podsumowując, trzeba przyznać, że kwestia lasów była żywa, skoro poza oczywistymi uzasadnieniami ich braku (brak źródeł, wysokie koszty) sięgano po kolejne – czasem kuriozalne – argumenty.

Znaczenie mapy

Wydanie mapy w 1859 r. zostało ogłoszone przez Feliksa Wrotnowskiego na łamach „Wiadomości Polskich”, o czym już wielokrotnie wspominaliśmy¹⁴⁶. Wrotnowski, poza przedstawieniem mapy, opisaniem motywacji stojących za jej opracowaniem i przybliżeniem jej treści, wyraził też nadzieję, że mapa stanie się powszechna i znajdzie swoje zastosowanie w rozbiorowej rzeczywistości. Czy i do jakiego stopnia tak się stało?

KDP była źródłem lub podstawą opracowania innych map nawet jeszcze przed pełnym wydaniem. Jako pierwsza powstała na jej bazie wydana w Berlinie w 1849 r. *Karte von Polen nach Engelhardt, Chrzanowski u[nd] a[nderes]*, przedstawiająca Królestwo Polskie w skali 1:2 000 000 wraz z informacjami demograficznymi dla trzech zaborów¹⁴⁷. Rok później Dufour i Wrotnowski wydali *Carte physique, hydrographique et routière de la Pologne dans ses anciennes limites et avec ses partages successifs; embrassant les pays limitrophes entre la mer Baltique et la mer Noire ; et entre Vienne et Moscou / dressée par M. M. A. H. Dufour et F. Wrotnowski: d'après des documents historiques et entr'autres la grande carte de la Pologne dressée au 1:300 000 par M. M. le l[ieutenant]t général Chrzanowski et Dufour* w skali 1:1 950 000¹⁴⁸. KDP posłużyła jako źródło do *Mapy Rzeczypospolitej Polskiej: ułożonej*

¹⁴⁰ J. Lelewel, *Listy emigracyjne*, t. 3: 1842–1848, wyd. H. Więckowska, Kraków 1952, s. 304; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 179; D. Siwicka, *Mapy romantyków*, s. 76.

¹⁴¹ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 19, s. 414.

¹⁴² BCzart., Listy Czartoryskiego do Zamoyskiego, sygn. 6963, „Xiąże Adam Czartoryski do Jenerała Zamoyskiego. 10 Września 1845”, bpag.

¹⁴³ BCzart., Rękopisy, sygn. 5325 IV, nr 18, s. 406.

¹⁴⁴ Tamże, nr 19, s. 409, 416.

¹⁴⁵ F. Wrotnowski, *Karta Polski*, s. 40.

¹⁴⁶ Tamże, s. 37–40.

¹⁴⁷ E. Callier, *Spis map geograficznych w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, Poznań 1882.

¹⁴⁸ Zob. <<https://polona.pl/preview/3d0b6e67-4c2e-4fdc-9763-dd3d6118619c>> [dostęp: 7.03.2025].

i rysowanej w 1862 r. podług map Lelewela, Wrotnowskiego i Zanoniego i podług opisów Balińskiego, Lelewela i Sarnickiego¹⁴⁹, opracowanej przez Jana Topolnickiego i wydanej we Lwowie w 1864 r. w skali 1:4 000 000. Podczas I wojny światowej 9 arkuszy KDP zostało ponownie wydanych przez Augustina Challamela pt. *Carte des provinces occidentales de l'ancienne Pologne*¹⁵⁰. Mapa miała pokazywać teatr działań wojennych na froncie wschodnim.

Pierwotny cel opracowania *Karty dawnej Polski*, jako narzędzia do prowadzenia działań wojennych, znalazł swoje zastosowanie w czasie powstania styczniowego. Jak twierdzi Adam Dobroński, powstańcy wykorzystywali ją zwłaszcza w pierwszych miesiącach walk, zdając sobie sprawę z jej oczywistych mankamentów w zakresie braku zalesienia i skąpej rzeźby terenu. Mapa uchodziła też wówczas za drogą¹⁵¹.

KDP służyła także celom naukowym. Było to możliwe z uwagi na jej dostępność w Krakowie. Towarzystwo Historyczno-Literackie postanowiło bowiem przekazać cały swój majątek, w tym również płyty, z których odbijano KDP, Akademii Umiejętności¹⁵². Jednym z najbardziej znanych zastosowań mapy jest wykorzystanie jej jako podkładu w atlasie historycznym ziem ruskich opracowanym przez Aleksandra Jabłonowskiego na początku XX w. Mapa miała być również wykorzystana jako podkład w planowanych tomach poświęconych pozostałym częściom Rzeczypospolitej¹⁵³. Franciszek Bujak, dostrzegając potencjał użycia KDP jako podkładu do map historycznych (głównie z uwagi na dostępność płyt miedzianych w Krakowie), zarzucał jej jednak zbyt małą skalę i brak najmniejszych osad i przysiółków¹⁵⁴. Rola tej mapy w kartografii i geografii historycznej sprowadzała się nie tylko do wykorzystania jej jako podkładu kartograficznego. Była także źródłem informacji. Brano ją pod uwagę przy lokalizowaniu miejscowości w *Atlasie historycznym Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*¹⁵⁵ czy obiektów w *Chorografii* Jana Długosza¹⁵⁶. Innym naukowym zastosowaniem mapy było wykorzystanie jej do opracowania *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, który ukazywał się w latach 1880–1914¹⁵⁷, co zawdzięczać można Edmundowi Callierowi – gorliwemu recenzentowi, a potem współautorowi opracowania¹⁵⁸. W serii recenzji słownika Callier wskazywał liczne niekonsekwencje metodologiczne, opuszczenia, błędy i braki. Te ostatnie dotyczyły przede wszystkim nieuwzględniania map, a zwłaszcza KDP, czyli mapy Chrzanowskiego, o którym pisał, że „pomimo znacznych nawet usterek i błędów, uważam za najlepszego dotąd mapografa krajowego, zwłaszcza pod względem nomenklatury. Mapa jego znajdować się powinna w każdym domu zamożniejszym, w każdej bibliotece, u każdego historyka i u każdego ziemopisarza polskiego”¹⁵⁹.

¹⁴⁹ Zob. <<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/2025/edition/352/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzMwMDIvZWZWRpd-Glvbi8yODg>> [dostęp: 7.03.2025].

¹⁵⁰ CKZK, poz. 133; <<https://polona.pl/preview/084c42a1-256c-487f-b1a2-4b5913598945>> [dostęp: 7.03.2025].

¹⁵¹ A. Dobroński, *Polska kartografia wojskowa w okresie powstania styczniowego*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej*, red. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 65–66.

¹⁵² *Sprawozdanie Towarzystwa Literacko-Historycznego w Paryżu*, t. 30, s. 6–8.

¹⁵³ A. Jabłonowski, *W sprawie atlasu historycznego Rzeczypospolitej. Z powodu artykułu dra Fr. Bujaka w zesz. 4-tym Kwartalnika historycznego z 1905 r. (od str. 626–635)*, *Kwart. Hist.*, 20, 1906, s. 765.

¹⁵⁴ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej*, *Kwart. Hist.*, 20, 1906, s. 483–497.

¹⁵⁵ *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Słoń, *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, Warszawa 2021.

¹⁵⁶ W. Szelińska, *Chorographia Regni Poloniae Jana Długosza*, *Prace Monograficzne*, t. 40, Kraków 1980, s. 8.

¹⁵⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1914.

¹⁵⁸ T. Epsztajn, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – zarys historii dzieła*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, red. T. Epsztajn, Warszawa 2021, s. 106–110.

¹⁵⁹ E. Callier, *Uwagi krytyczne nad „Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” wydawanym w Warszawie pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego*, Poznań 1882, s. 102.

Podsumowanie

Karta dawnej Polski – opracowana w środowisku emigracji polistopadowej w Paryżu – jest jednym z najważniejszych dzieł kartograficznych XIX w. Choć była w gruncie rzeczy jedynie kompilacją map zaborczych, to jej twórcy uczynili dużo, by mogła pełnić funkcję pierwszej w tak dużej skali i o tak szerokim zasięgu wiarygodnej mapy ziem polskich. Jej treść obejmuje przede wszystkim osadnictwo i toponimy: pieczołowicie przeniesione z map źródłowych i tam, gdzie było to możliwe, poprawiane i polonizowane na podstawie źródeł o charakterze spisowym. Autorzy nanieśli na mapę linie kolejowe, których nie było na mapach źródłowych, aktualizując tym samym treść KDP. Na wszystkie elementy jej treści należy patrzeć przez pryzmat trudności, przed jakimi stali twórcy: niekompletności, braku zgodności i niejednorodności treści map źródłowych. Widać je szczególnie w: braku lasów, wybiórczym przedstawieniu karczem czy dworów, niewyraźnym rysunku granic. W efekcie mapa nie powinna być nazywana „mapą topograficzną”, a „przeglądową”, „ogólnogeograficzną”, względnie „topograficzno-przeglądową”. Wynika to nie tylko z kartograficznych cech formalnych (w większości punktowa prezentacja osadnictwa), ale też z zakresu treści. Jeśli chodzi o dokładność matematyczną ustępuje np. mapie Kwatermistrzostwa, ale też mapom w podobnej skali. Jej braki w tym zakresie również wynikają z jej kompilacyjnego charakteru.

Autorstwo mapy tradycyjnie przypisywano gen. Wojciechowi Chrzanowskiemu. Dziś wiemy, że *Karta dawnej Polski* stanowiła wynik pracy wielu osób: fundatorów i patronów w osobach Adama Jerzego Czartoryskiego i Władysława Zamoyskiego, kartografów Teofila Zabłockiego i Józefa Kowalskiego, może też Romana Wesołowskiego, rytownika Adolfa Hipolita Dufoura i – wreszcie – Feliksa Wrotnowskiego, który doprowadził do pełnej edycji mapy. Początkowo pomyślana jako mapa wojskowa, z czasem stała się narzędziem politycznym, ale też *simulacrum* utraconej ojczyzny. Służyła także celom naukowym i badawczym, zarówno jako podmiot, jak i przedmiot badań.

Z pewnością wiemy o mapie i jej kontekstach więcej niż wcześniej dzięki synergii warsztatu historycznego i kartograficznego. Powiązanie analizy źródeł pisanych, treści mapy i źródeł, z których przenoszono jej treść, dało rezultat w postaci identyfikacji oczekiwań względem funkcji, które miała pełnić mapa, prześledzenia trudności i weryfikacji wyników działalności kartograficznej środowiska emigracyjnego skupionego wokół Adama Jerzego Czartoryskiego. KDP może być punktem wyjścia do dalszych badań tak historycznych, jak i kartograficznych. Warto rozważyć wykorzystanie doświadczeń z KDP nad studiami nad myślą geopolityczną Wielkiej Emigracji, nad innymi pracami kartograficznymi czy recepcją i wykorzystaniem map. Sama KDP może też być ciekawym źródłem do zagadnień związanych z obiegiem i recepcją map w społeczeństwie. Z innej strony, współczesne technologie, w tym GIS, umożliwiły opracowanie cyfrowej edycji mapy, która posłużyła tu głównie do krytyki tego źródła, ale otwiera nowe możliwości badawcze dla przyszłych badaczy. Przekształcenie mapy w bazę danych przestrzennych pozwala bowiem na modelowanie dawnych struktur osadniczych, badanie infrastruktury komunikacyjnej czy zmian środowiskowych w ujęciu diachronicznym. Takie udostępnienie mapy i jej treści może służyć także historykom kartografii w dalszych badaniach komparatystycznych.

A map for the nation. The role, content, and significance of the *Karta dawnej Polski* [Map of Old Poland] (1859)

Summary: The article analyses the *Karta dawnej Polski* [Map of Old Poland] (KDP), a map at a scale of 1:300,000, created in Paris between 1833 and 1859. Among the map's authors were Wojciech Chrzanowski and Feliks Wrotnowski, as well as former officers of the General Quartermastership of the Polish Army in the Kingdom of Poland. The article discusses the map as a historical and cartographic source in a multifaceted context. The text critically examines the map's content. An important aspect of the article is also the presentation of the map's significance for later cartographic works and historical research, as well as the role that the KDP played among the émigré

community in the nineteenth century. The KDP has been the subject of numerous, yet limited studies. The authors of the article aim to comprehensively examine the map, considering its historical and cartographic aspects, its creation process, and its subsequent fate. The purpose of the map's development evolved from military objectives to its role as an element of a political and cultural program implemented by individuals associated with the Polish Library in Paris. The map was published in 1859, although most of its sheets were released before 1849. The lengthy creation process left its mark on the map's content and is visible in the copies available today. An analysis of the map's content was made possible by the development of the KDP in digital form, which allowed the content to be converted into vector data and improved access to the historical source. The article is based on a digital edition of the KDP. The source maps, namely those of Liesganig, Engelhardt, and Schubert, were also subjected to cartographic analysis, making it possible to compare the content of the KDP with Austrian, Prussian, and Russian maps.

Nota o autorze: Tomasz Panecki – dr, kierownik Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, autor książki o opracowaniu cyfrowej edycji mapy Gaula/Raczyńskiego Wielkopolski z początku XIX w. oraz artykułów związanych z edytorstwem źródeł kartograficznych. Kierował projektami z Narodowego Centrum Nauki oraz Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego dotyczącymi tej tematyki. Poza edytorstwem interesuje się geografią historyczną, historią kartografii i wykorzystaniem narzędzi cyfrowych w badaniach historycznych.

Author: Tomasz Panecki – PhD, chair of the Department of Historical Atlas, the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, author of a book on the development of a digital edition of the Gaul/Raczyński map of Wielkopolska from the beginning of the 19th century and articles related to the editing of cartographic sources. He led projects with the National Science Center and the Ministry of Science and Higher Education on this subject. Apart from editing, he is interested in historical geography, the history of cartography and the use of digital tools in historical research.

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polska Akademia Nauk
Rynek Starego Miasta 31
00-272 Warszawa
e-mail: tpanecki@ihpan.edu.pl

Nota o autorce: Wiesława Duży – dr, adiunkt w Zakładzie Atlasu Historycznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, redaktorka książek: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI w.* w ramach serii „Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI w.” (Warszawa 2021), *Modelling the City. Formal Ontology and Spatial Humanities* (Abingdon–Oxon–New York 2024). Zainteresowania badawcze: historia społeczna XVIII i XIX w., ontologie formalne w humanistyce, modelowanie historycznych danych przestrzennych.

Author: Wiesława Duży – PhD, assistant professor at the Department of Historical Atlas, the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, editor of the books *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI w.* (*Kuyavia and Dobrzyń Land in the second half of the 16th century*) as part of the series “Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI w.” (*Historical Atlas of Poland. Detailed maps of the 16th century*; Warsaw, 2021), *Modelling the City. Formal Ontology and Spatial Humanities* (Abingdon, Oxon, New York, 2024). Research interests: social history of the 18th and 19th centuries, formal ontologies in the humanities, modelling of historical spatial data.

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polska Akademia Nauk
Rynek Starego Miasta 31
00-272 Warszawa
e-mail: wieslawa.duzy@ihpan.edu.pl

Bibliografia

Źródła

Chrzanowski W., Wrotnowski F., *Karta dawniej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materyałów na 1:300000*, Paryż 1859, BN, sygn. ZZK 20 749

Opracowania

- Edney M.H., *Cartography. The Ideal and Its History*, Chicago–London 2019
- Epsztein T., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – zarys historii dzieła*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, red. T. Epsztein, Warszawa 2021, s. 106–110
- Handelsman M., *Czartoryski Adam Jerzy*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 257–269
- Harley J.B., *Deconstructing the Map*, „*Cartographica. The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*”, 26, 1989, nr 2, s. 1–20
- Jenny B., Hurni L., *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of geometric Distortions*, „*Computers & Graphics*”, 35, 2011, nr 2, s. 402–411
- Król D., *Najważniejsze dzieło kartograficzne Wielkiej Emigracji. Zarys historii tzw. Mapy Chrzanowskiego*, w: *Variae studia historica*, t. 1, red. K. Wójcik, D. Król, Łódź 2024, s. 59–74
- Nowak J., *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848–1868)*, Poznań 2002
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921
- Paćko T., Trzebiński W., *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983
- Panecki T., *Digital Methods in Cartographic Source Editing*, „*Digital Scholarship in the Humanities*”, 36, 2021, nr 3, s. 682–697
- Panecki T., Duży W., *A Paradoxical Map: Edward Raczyński’s 1807–1812 Map of Greater Poland*, „*Imago Mundi*”, 74, 2023, nr 2, s. 217–240
- Pawłowski B., *Chrzanowski Wojciech*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 463–467
- Pezda J., *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013
- Pezda J., *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003
- Pugaczewicz I., *Biblioteka Towarzystwa Pomocy Naukowej w Paryżu w świetle korespondencji i protokołów a proces kształtowania się potrzeb czytelniczych Wielkiej Emigracji*, „*Rozprawy z Dziejów Oświaty*”, 57, 2020, s. 175–195
- Rederowa D., *Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831–1872*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972
- Rutkowski H., *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, w: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. J. Ostrowski, L. Szaniawska, Z Dziejów Kartografii, t. 10, Warszawa 2000, s. 216–226
- Siwicka D., *Mapy romantyków*, Warszawa 2018
- Skrycki R., *O powstaniu tak zwanej Mapy Chrzanowskiego w świetle listu Generała z 28 września 1844 roku*, „*Polski Przegląd Kartograficzny*”, 35, 2003, nr 4, s. 280–281
- Szczęsnowicz K.J., *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego na polu kartografii*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, 31, 1988, s. 109–126
- Wolski J., *Kartografia topograficzna Bojkowszczyzny Zachodniej (1772–1939)*, w: *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 1, red. J. Wolski, Warszawa 2016, s. 107–174
- Zajac O., *The Map as a Political Manifesto. The Case of “Karta dawnej Polski” and Hôtel Lambert’s Concepts of the Polish State and Nation*, „*Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*”, 69, 2020, nr 3, s. 327–354